

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FILOZOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV ROMÁNSKÝCH STUDIÍ
DIPLOMOVÁ PRÁCE

GABRIELA ŠMAICLOVÁ
DIALEKT CAIPIRA
CAIPIRA DIALECT

Na tomto místě bych ráda poděkovala PhDr. Janu Hricsinovi, Ph.D. za vedení diplomové práce a za jeho podporu nejen při jejím vypracování. PhDr. Jaroslavě Jindrové děkuji za její rady při konzultacích a za vědomosti předané během mého studia.

Děkuji Filozofické fakultě Univerzity Karlovy za udělení stipendia Fondu mobility, díky němuž jsem mohla strávit dva studijní semestry na Federální univerzitě státu Santa Catarina v Brazílii a získat cenné materiály a zkušenosti ke zpracování tématu této práce. Také děkuji Prof. Dr. Izete Coelhové z Federální univerzity státu Santa Catarina v Brazílii za její přínosné poznatky v přednáškách sociolingvistiky.

Můj velký dík patří rodině, obzvláště matce Vladimíře a otce Ladislavovi, za podporu při studiu a tvorbu potřebného zázemí. Děkuji také příteli Mgr. Fredericovi Regovi za jeho trpělivost se mnou při práci na tomto tématu a jeho podporu.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 27. 7. 2011

ABSTRAKT

Tato práce, nazvaná *Dialekt caipira*, se zabývá jedním z dialektů brazilské portugalštiny, jeho historickou a sociologickou formací a jeho lingvistickými charakteristikami. První kapitola obsahuje výklad pojmu *dialekt* a *dialektologie* v souladu se studii uskutečněnými v této oblasti. Představuje vývoj dialektologických výzkumů od mladogramatiků až po dnešek. Zahrnuje teorii variability Williama Labova, jenž se odklání od tradičního synchronního přístupu k jazyku jako k homogennímu předmětu studia, a provádí výzkumy, které zahrnují variabilní užití jazyka a jeho lingvistické, společenské a stylistické determinanty. V souladu s Chambersem a Trudghillem jsou, kromě jiného, představeny společenské vrstvy, se kterými se při studiu jazyka setkáváme, a které mají za daných okolností obecné tendence k užívání určitých stylů řeči. Poté jsou stanoveny termíny, které budou během práce používány.

Druhá kapitola se zabývá brazilskou hovorovou portugalštinou. Nastihuje historickou formaci jazyka v Brazílii a společenské faktory, které ji ovlivňovali. Představuje vznik jazyka *língua geral*, umělého jazyka vytvořeného jezuitskými misionáři pro účely evangelizace. Tento jazyk byl hojně užíván v prvních stoletích v koloniální společnosti a obzvláště pak ve státě São Paulo, který je jednou z oblastí, v nichž se vyskytuje studovaný dialekt. Ve stejné kapitole se osvětluje přínos indiánských a afrických jazyků do lexika brazilské portugalštiny a jejich vliv na fonetické a gramatické změny v tomto jazyce. Jsou představeny některé rysy brazilské hovorové portugalštiny společné pro jazyk venkovských společenských skupin i městských vrstev. Následuje historický přehled dialektologických studií v Brazílii a výčet významných intelektuálů, kteří se na nich podíleli. V neposlední řadě se kapitola zabývá brazilskými lingvistickými atlasy a jejich přínosem pro znalost variant portugalštiny.

Třetí kapitola se již plně věnuje studovanému dialektu. Představuje význam slova *caipira* v kontextu brazilských reálií a osvětluje historickou a společenskou formaci lidí, kteří jsou slovem *caipira* nazýváni. Vysvětluje význam průzkumných výprav nazvaných *bandeiras* v tomto procesu, přičemž určuje oblasti, kde se dialekt vyskytuje. Dále pojednává o lingvistických charakteristikách samého dialektu, tedy o stránce fonologické, morfologické, syntaktické a lexikální. Tyto charakteristiky jsou mnohdy společné i pro další varianty brazilské portugalštiny. Nakonec je zdůrazněna potřeba přijmout jazykovou rozmanitost Brazílie.

Klíčová slova: dialekt caipira, dialektologie, sociolingvistika, brazilská hovorová portugalština

ABSTRACT

This study, called *Dialect caipira*, deals with one of the dialect of Brazilian Portuguese language, its historical and sociological formation and its linguistic characteristics. The first chapter contains the interpretation of *dialect* and *dialectology* in line with studies undertaken in this area. It represents the evolution of dialectological research from neogrammarians until today. It includes theory of variability of William Labov, who departs from the traditional synchronous approach to language as it was a homogeneous subject of study, and carries out researches, which include variable use of language and its linguistic, stylistic, and social determinants. According to Chambers and Trudgill are introduced social strata with which we encounter in the study of language, and which have in some circumstances, the general tendency to use certain styles of speech. At the end of the first chapters are set out terms that will be used during the work.

The second chapter deals with the colloquial Brazilian Portuguese. It outlines the historical formation of the language in Brazil and social factors that influenced it. It represents the emergence of language *lingua geral*, an artificial language created by Jesuit missionaries for evangelization. This language has been widely used in the first centuries in the colonial society and especially in the State of São Paulo, which is one of the areas in which occurs the studied dialect. The same chapter explains the benefits of Indian and African languages for the Brazilian Portuguese vocabulary and their influence on the phonetic and grammatical changes in this language. There are introduced some features of colloquial Brazilian Portuguese language common to rural community groups and urban strata. There is also a historical overview of dialectological studies in Brazil and an enumeration of prominent intellectuals who participated on them. Finally, the chapter deals with Brazilian linguistic atlases and their contribution to the knowledge of the varieties of Portuguese.

The third chapter is fully dedicated to the studied dialect. It represents the meaning of the word *caipira* in the context of Brazilian facts and approximates the historical and social formation of people who are called caipira. Explains the importance of exploratory expeditions called *bandeiras* in this process, and identifies areas where the dialect is found. Further discusses the linguistic characteristics of the dialect itself - this is its phonological, morphological, syntactic and lexical site. These characteristics are often common to other variants of Brazilian Portuguese. Finally, it stresses the necessity of accepting the linguistic diversity of Brazil.

Keywords: caipira dialect, dialectology, sociolinguistics, colloquial Brazilian Portuguese.

RESUMÉ

O presente trabalho apresenta um dialeto do português brasileiro nos seus aspectos histórico, sociológico e linguístico. No seu primeiro capítulo procura definir os termos *dialeto* e *dialectologia* que são, desde as pesquisas dos neogramáticos, inseparavelmente ligados à mudança linguística. Faz uma breve abordagem na história dos estudos dialectológicos que foram realizados especialmente no campo românico, que hoje chamamos *geografia linguística* pelo seu carácter espacial. Explica os fundamentos da metodologia da pesquisa de campo executada primeiramente por Gilliéron e Edmont em França, ou seja, a *preparação*: a seleção do grupo de pesquisadores, dos pontos onde será feita a pesquisa, a escolha dos informantes, e a criação do questionário a ser submetido aos informantes; e a *elaboração* do material coletado em mapas linguísticos que formam os atlas linguísticos locais, nacionais, e às vezes internacionais.

O trabalho apresenta a teoria linguística introduzida por Weinreich, Labov e Herzog que assumem a heterogeneidade normal da língua e questionam o pressuposto sincrónico tradicional que associa o sistema com a homogeneidade. Os autores recusam a necessidade de homogeneização do objeto de estudo que presuppõe que somente um falante ideal pode ser tomado como o ponto de partida para encontrar um sistema linguístico estruturado. Considerando o uso variável da língua e os seus determinantes linguísticos, sociais e estilísticos, procuram defender um modelo de língua que envolva esses fatos. Os seus estudos possuem um rico embasamento empírico. William Labov é o pioneiro nos estudos da área de sociolinguística. Os seus trabalhos confirmaram a importância do fator social na mudança linguística e iniciam a dialectologia urbana. Na sua teoria da variação, o autor cria o conceito da comunidade de fala, que se define não pelo acordo marcado relacionado ao uso da língua, mas pela participação dos falantes nas normas relativas ao uso da língua. Labov levanta uma crítica ao modelo saussuriano, o qual considera somente a sincronia e não envolve a diacronia, ou seja, o lado evolutivo da língua, nos estudos linguísticos. Saussure também não trata do fator social que se manifesta no uso da língua. Ele observa o indivíduo presupondo que todos os falantes possuem o conhecimento da *langue*, mas não aprofunda o estudo da *parole* que pode ser observada apenas através do seu uso no contexto social. O sociolinguista recusa igualmente o modelo de Chomsky que tem como objeto de estudo linguístico uma comunidade de fala abstrata e homogênea com um falante e ouvinte ideal, e se embasa somente em dados intuitivos. Labov traz, além de teoria, uma metodologia de pesquisa de

campo, e preocupa-se com os problemas que podem aparecer durante ela, por exemplo o paradoxo do observador.

De acordo com as definições de Chambers e Trudghill estão apresentados os estilos da fala e as camadas sociais possíveis, com as tendências gerais dos grupos sociais quanto ao uso de determinados estilos. Quando o indivíduo sente-se observado, o seu uso da língua sempre tenciona a “imitar” o das camadas sociais de prestígio. Especialmente as mulheres, por razões expostas no trabalho, são conservadoras da fala socialmente aceita, mas por outro lado podem exercer um papel importante na introdução de inovações na língua.

Como princípio teórico foi tomado o conjunto dos conhecimentos dos estudos de sociolinguística e dialectologia apresentados. O termo *dialeto* no trabalho é utilizado no sentido de uma variante de língua usada dentro de uma comunidade de fala que demonstra um conjunto variável de aspectos gramaticais, fonológicos ou também lexicais, diferentes das outras variantes da língua.

No segundo capítulo são nomeadas as variantes da língua portuguesa que se encontram no mundo hoje em dia. Mais minuciosamente é apresentada a variante coloquial brasileira e as suas raízes históricas. Considera-se a influência da língua geral, que foi criada pelos missionários jesuítas em prol da catequese. Era utilizada abundantemente nos primeiros séculos da colonização portuguesa no Brasil na sociedade que se formava, porque facilitava a comunicação de índios com os portugueses, com os negros e com os mestiços. Porém a língua geral foi um reflexo das línguas tupis encontradas na costa do Brasil sobre o qual foi exercida a prática da estandardização segundo a gramática latina, pois o latim era considerado o modelo ideal de uma língua. Como ensina Mattoso Câmara Jr., os jesuítas deixaram de lado tudo o que era exótico e difícil de pronunciar e adaptaram as palavras da língua tupi foneticamente, gramaticalmente e semanticamente aos seus hábitos linguísticos. A influência da língua geral no Brasil foi diminuindo desde a expulsão dos jesuítas e da proibição dessa língua pelo primeiro ministro português Marquês de Pombal no século XVIII.

Por outro lado há a influência do africano que se manifestou no português. As línguas africanas não tiveram uma longa duração no âmbito da sociedade colonial, pois os negros eram obrigados a aprender o português. Adaptavam essa língua aos seus hábitos linguísticos e modificavam-na criando línguas crioulas.

A influência do índio e do negro na língua portuguesa no Brasil, da qual trata o mesmo capítulo, se manifesta no léxico que foi bastante enriquecido com vocábulos de origens

africana e indígena. É considerada também influência dos elementos não europeus a simplificação das formas fonéticas, morfológicas e sintáticas que deixou marcas no português brasileiro nas camadas populares e nas sociedades rurais. Em geral, algumas das formas transformadas que estão em uso no português coloquial de hoje, podem ser encontradas tanto entre as sociedades carentes como na fala descuidada de grupos urbanos escolarizados e economicamente mais elevados. Isso anuncia mudanças linguísticas. Por outro lado, a fala sofre pressões por parte da língua escrita e culta, a qual promove uma estabilização. Obviamente, quanto menos escolarizado o indivíduo, tanto mais possível o aparecimento dos desvios da língua padrão. Contudo, o trabalho procura explicar que algumas das formas existentes que são atribuídas à influência extra-europeia, são na verdade mudanças próprias das línguas românicas e os elementos indígena e africano foram possivelmente apenas aceleradores desses processos. Ainda no segundo capítulo são apresentados exemplos de formas fonéticas, morfológicas e sintáticas mais correntes do português coloquial brasileiro de hoje que por sua vez são comuns aos vários dialetos rurais.

O capítulo ainda aborda a história dos estudos dialectológicos no Brasil iniciados por Amadeu Amaral em 1920 com o seu livro *O dialeto caipira*. São apresentados os pensadores mais influentes na área e os seus trabalhos. Trata-se dos estudos dialectológicos existentes, especialmente dos atlas linguísticos que foram elaborados no Brasil e enriqueceram o conhecimento das variantes do português.

O terceiro capítulo é dedicado ao estudo do próprio dialeto caipira. Na primeira parte é explicado o termo *caipira*, que hoje no Brasil corresponde ao “habitante rural, camponês, de pouca instrução e hábitos pouco refinados”. Simultaneamente, na linguagem coloquial a palavra caipira significa “atrasado” e “ingênuo”, e muitas vezes é usada no sentido pejorativo. Há um preconceito com a língua dos caipiras que considera esta variante dialectal “errada” e “inconveniente”. Contudo, o trabalho procura explicar que se trata de um sistema dialectal diferente do sistema padrão que tem raízes na história da colonização. As *entradas* e as *bandeiras* – expedições coloniais ao interior brasileiro que saíam de São Paulo em procura do ouro ou de escravos indígenas – exerceram a maior influência na língua dos habitantes do interior do Brasil. Nas bandeiras havia pessoas que falavam português, língua geral e tupi que deixaram os seus traços linguísticos nos indivíduos que se estabeleciam nas áreas selvagens e ficavam numa isolação quase completa aproveitando a sabedoria e práticas dos seus antecedentes indígenas como modos de sobrevivência. As áreas onde foi confirmado o aparecimento do dialeto caipira são partes dos estados de São Paulo, Minas Gerais, Paraná,

Mato Grosso do Sul e Goiás. Com o crescimento gradual da população do Brasil a realidade dos caipiras mudou. Perderam a sua independência econômica e o seu contato social multiplicou. O fenômeno recente do êxodo rural incluiu os caipiras, que hoje também se encontram nas cidades, onde muitas vezes vivem na marginalidade. Há porém certa vitalidade da cultura e do dialeto caipira. Podemos encontrá-los na mídia e na literatura, e alguns dos traços dialectais dos caipiras sobrevivem inclusive nas camadas sociais urbanas mais elevadas e cultas. As características mais típicas do dialeto caipira se encontram na terceira parte do terceiro capítulo.

Mesmo com o aumento dos estudos dialectais no Brasil, ainda existem preconceitos que causam problemas especialmente no ensino primário, onde os professores encaixam a fala dos alunos como “correta” ou “incorreta”. É necessário aceitar a realidade diversificada do português do Brasil e partir desse princípio na formação básica do ensino, pois existem sistemas dialectais diferentes. Para poder formar os alunos é preciso respeitar a língua de berço que adquiriram e aproveitar-se dela, pelo menos no início dos estudos, para desenvolver as habilidades dos alunos na comunicação oral e escrita e para trazer conhecimentos novos e importantes para a história linguística do Brasil.

OBSAH

ÚVOD	11
KAPITOLA I.	
<i>Dialekt a dialektologie</i>	
1. Dialekt	12
2. Geografická dialektologie	13
3. Dialektologie, lingvistika a mýtus jazykové jednoty	18
4. Studium variace a jazykové změny – městská dialektologie a sociolingvistika	22
5. Stanovení termínů	30
KAPITOLA II.	
<i>Brazilská hovorová portugalština</i>	
1. Varianty portugalštiny	32
2. Vývoj hovorové brazilské portugalštiny	
2.1. Brazilské indiánské jazyky a <i>língua geral</i>	33
2.2. Přínos indiánských a afrických jazyků do lexika brazilské portugalštiny	37
2.3. Vliv indiánských a afrických jazyků na fonologii, morfologii a syntax brazilské hovorové portugalštiny	39
3. Historie dialektologických studií v Brazílii	47
4. Lingvistické atlasy v Brazílii	50
KAPITOLA III.	
<i>Dialekt caipira</i>	
1. „Caipirové“	56
2. Původ a oblasti dialektu caipira	61
3. Lingvistické aspekty dialektu caipira	
3.1 Fonetika	63
3.2 Morfologie	66
3.3 Syntax	67
3.4 Lexikum	68
ZÁVĚR	69
BIBLIOGRAFIE	71

ÚVOD

Vždy, když chceme nějakým způsobem popsat jazyk, setkáváme se obtížemi, protože jazyk je svými uživateli podrobován nejrůznějším vlivům a neustále podléhá změnám. Každý mluvčí jazyk užívá a zároveň ho může měnit. O uchopení jazyka se snažilo mnoho vědců, z nichž nám někteří přinesli cenné poznatky a metody k jeho analýze. Avšak nikdo doposud nepředstavil teorii, která by se vyhnula alespoň troše neblahé odezvy. Každá lingvistická teorie pokaždé, přinejmenším během času, narazila na výjimky nebo dokonce paradoxy. Navíc různí badatelé při svých snahách vytvořili nejednotnou terminologii a je nelehké přihlídnout ke všem. Jsou však velcí lingvisté, k nimž se ochotně vracíme při snaze dosáhnout výsledku při popisu jazyka.

Pokud se chceme zabývat dialektem, s teoretickým zázemím lingvistiky už tolik počítat nemůžeme. Pravdou je, že dialekty byly až donedávna z jazykovědného hlediska považovány za nežádoucí formy jazyka a málokterý lingvista se jimi zaobíral. Proč je dialekt vnímán odlišně než jazyk? Abychom mohli zodpovědět tuto otázku, musíme popsat vztah mezi jazykem a dialektem a mezi lingvistikou a dialektologií, čímž se nevyhneme troše dějin lingvistiky. To vše má za úkol přiblížit první kapitola této práce. Nejprve budou popsány počátky dialektologických studií, které dnes již nazýváme lingvistickou geografii. Další část představí modernější myšlenky napadající tradiční koncept jazykové jednoty, čímž se dostane k rozvoji městské dialektologie a sociolingvistiky. Nakonec bude třeba stanovit termíny, kterých bude v této práci užíváno.

Druhá kapitola již zamíří do užšího okruhu studovaného jazyka. Portugalština v sobě zahrnuje nesčetné množství variant, které je třeba alespoň v krátkosti roztřídit. Na otázku brazilské portugalštiny potom bude nahlíženo prostřednictvím studia brazilských publikací, čímž nutně narazíme i na témata vzdalující se lingvistickému poli. Studium dialektu však obecně zasahuje i do jiných společenských věd. Nevyhnutelně se budeme muset zabývat i otázkou jazykových předsudků, proti nimž v současnosti někteří brazilští jazykovědci zbrojí.

Poté se již dostaneme ke studovanému dialektu. Dialekt caipira je první písemně zaznamenaný brazilský dialekt a třetí kapitola se bude zabírat jeho historickou formací a společenskými aspekty života jeho mluvčích, jeho lingvistickými charakteristikami ve všech jazykovědných kategoriích a odlišnostmi od standardu brazilské portugalštiny.

KAPITOLA I.

Dialekt a dialektologie

1. Dialekt

Pojem dialekt neoznačoval vždy stejný koncept. Přesto je nejobecnějším pojetím dialektu dodnes

„forma jazyka nevyhovující, podřadná, často venkovská, obecně spojovaná s rolnickou, dělnickou třídou nebo jiným neprestížním společenstvím. Dialekt je také termín, který je často přisuzován zejména těm formám jazyka, kterými se mluví v izolovaných částech světa a které nemají žádnou psanou formu. A dialekty jsou také často považovány za určitý druh (často nesprávné) odchylky od normy – jako vada správné nebo spisovné formy jazyka.“¹

Bělič, který přisuzuje název dialekt všem nespisovným formám jazyka, píše v *Nástinu české dialektologie*: „Spisovná čeština tedy dohromady se souborem nářečí, která jejich uživatelé sami pokládají za česká, tvoří komplex českého národního jazyka.“² Takto je možné vyrozumět, že dialekt (v případě, že je tento pojem shodný s termínem nářečí) je plnohodnotnou součástí jazyka národu. Když přihlédneme k novějším publikacím, zjistíme, že modernější koncept považuje jazyk za souhrn vzájemně srozumitelných dialektů.³ Takto bychom tedy spisovnou češtinu považovali za dialekt stejně jako kteroukoli jinou variantu českého jazyka. Chambers a Trudgill nesmlouvavě tvrdí: „Všichni mluvčí jsou mluvčími přinejmenším jednoho dialektu (...) a nedává žádný smysl předpokládat, že něčí dialekt je jakýmkoli způsobem lingvisticky nadřazený jinému.“⁴ Termín *varianta jazyka* Chambers a Trudgill používají jako neutrální termín označující určitý druh jazyka, který si přejeme z nějakého důvodu zvážit jako samostatný subjekt. *Dialekt* potom pro zmíněné vědce odkazuje k variantám, které jsou gramaticky (a možná lexikálně), nebo fonologicky, odlišné od jiných variant. Z tohoto pohledu v případě, že je spisovná čeština gramaticky, fonologicky a případně lexikálně odlišná například od hanáckého nářečí, je třeba považovat obě dvě

---

¹ “(...) a substandard, low status, often rustic form of language, generally associated with the peasantry, the working class, or other group lacking in prestige. Dialect is also a term which is often applied to forms of language, particularly those spoken in more isolated parts of the world, which have no written form. And dialects are also often regarded as some kind of (often erroneous) deviation form a norm – as aberrations of a correct or standard form of language.“ Chambers, J. K. a Trudgill, Peter: *Dialectology*. Cambridge University Press, Cambridge: 1980. s. 3. Překlad můj zde i v dalších citacích.

² Bělič, Jaromír: *Nástin české dialektologie*, Státní pedagogické nakladatelství, Praha: 1972. s. 9.

³ Chambers a Trudgill. *Dialectology*. op. cit. s. 3-5.

⁴ Ibid. s. 3.

varianty za dialekty. Ne náhodou je lexikální rozmanitost dialektů použita v závorce, sama o sobě totiž dialekt necharakterizuje, vždy je spjatá s gramatickou nebo fonologickou rozdílností daného dialektu.

V *Nástinu české dialektologie* se dočteme, že

„dialektologie je odvětví jazykovědy, které se zabývá zkoumáním nespisovné mluvy (nářečí) a rozdílů v ní na území jednotlivých jazyků nebo i jazykových skupin; přeneseně se užívá označení dialektologie též pro odborné zpracování nespisovné mluvy a jejích růzností ve větších nebo menších oblastech.“⁵

Bělič dále rozlišuje nářečí společenská, jimiž se však ve své objemné knize nezabývá, protože se dle něj nejedná o „ucelené strukturní útvary, vyznačující se vedle většího nebo menšího množství zvláštních slov a slovních spojení též osobitými sestavami znaků hláskoslovných a mluvnických, jak je tomu u nářečí zeměpisných“.⁶ Toto pojetí vylučuje možnost fonologické nebo gramatické rozdílnosti jazykových variant společenského charakteru a je tak veskrze tradiční a dnes již překonané. Tato práce nebude pracovat s pojmem dialekt a dialektologie v tomto smyslu. Než však stanovím potřebné definice, je třeba nastínit náplň dialektologie v minulosti a její postupný vývoj.

2. Geografická dialektologie

Za průkopníky studia dialektů jsou považováni mladogramatici a první výzkum sahá do roku 1876, což je vzhledem k historii jazykovědy poměrně pozdní časový údaj. Práce jazykovědce Georga Wenkera ze zmíněného roku se zaměřovala na německé dialekty, jejichž studium mělo podpořit mladogramatickou teorii o zákonitosti fonetických změn. Mladogramatici zdůrazňovali nutnost historického pohledu na jazyk a Wenker vycházel z předpokladu, že dialekty mají archaický charakter a že je tedy možné v nich nalézt bývalou podobu jazyka. Vypracoval souhrn metod k systematické evidenci dialektických rozdílů. Jednalo se o záznam odpovědí na dotazníky rozeslané do různých koutů Německa a následné vypracování dialektologických map. Největším úskalím teorie mladogramatiků byla snaha považovat poučky o fonetických změnách za nevyhnutelné zákony. Badatel rozeslal do různých lokalit dotazníky týkající se určitých jazykových jevů a ty byly vyplněny místními učiteli.

⁵ Bělič. *Nástin české dialektologie*. op. cit. s. 5.

⁶ *Ibid.*, s. 9-10.

Následovně potom vypracoval mapy, na kterých zaznamenal získané údaje. Wenker svým výzkumem došel k závěru, že neexistuje pevná hranice mezi jednotlivými dialekty, ale dialekty na určitém, poměrně rozsáhlém území, postupně přecházejí od jednoho k druhému. Hláskové změny se projevovaly nepravidelně v různých slovech a v různé míře se objevovaly ve slovech okolních dialektů. Tím Wenker vyvrátil zákonitost mladogramatické poučky, kterou chtěl původně potvrdit a zahájil tak novou etapu dialektologického výzkumu. Ve skutečnosti mapy odhalily nejen fakt, že změna není jednotná, ale také, že na určitých územích jednotná je a proto by se při studiu dialektů v souladu s názorem Eugenia Coseriu nemělo jednat o vyvrácení nebo potvrzení nějakého zákona, ale hlavně o vysvětlení historických faktů, tj. proč změna proběhla jednotně na některých územích a na některých ne.⁷ Vraťme se však do dějin. Ve Francii se v roce 1888 uskutečnila konference nazvaná *Les parles de France* (Nářečí Francie) Gastona Parise, který zdůrazňoval nutnost studia dialektů a podporoval práci Julese Gilliérona, jehož jméno má v dialektologii své pevné místo na výsluní. Jules Gilliéron zdokonalil Wenkerovy metody a pro terénní výzkum ve Francii si zvolil spolupracovníka, který osobně provedl vyplňování dotazníků i jejich zpracování. Tím vyloučil možnost zkreslení údajů, které hrozilo Wenkerovým mapám, kde byl každý dotazník vyplněn jiným učitelem a umožnil tak subjektivní hodnocení každého z nich. Gilliéronův spolupracovník Édmond Édmont neměl lingvistické vzdělání, ale nepostrádal zápal pro výzkum a především prokázal schopnost rozlišovat jemné fonetické svéráznosti; pro účel dotazníkových záznamů byl Gilliéronem vyškolen. Gilliéron si údajně Édmonta vybral právě proto, že věřil, že jedině laik může podat věrný obraz fonetické reality, aniž by se nechal ovlivnit svými znalostmi, očekáváními nebo lingvistickými předsudky. Od roku 1897 po další čtyři roky procestoval Édmont 693 vybraných míst ve Francii a v každém z nich s vybraným informantem vyplnil dotazník, který obsahoval celkem 1920 otázek. Gilliéron ve spolupráci s Edmontem zpracoval *Atlas Linguistique de la France* (Lingvistický atlas Francie), první pokus o zmapování jazyka na území celého státu. Následovala zpracování atlasů v Evropě, která čerpala z Gilliéronových zkušeností a poznatků a romanistická studia jsou v tomto ohledu jedna z nejplodnějších. Dokazuje to počet vydaných lingvistických atlasů a jejich přínos obecné dialektologii, například: *Sprach-und Sachatlas Italiens und der Südschweiz* (Lingvisticko-etnografický atlas Itálie a jižního Švýcarska) švýcarských romanistů Karla Jaberga a Jakoba Juba z let 1928-1940, *Atlasul lingvistic român, Partea I a Partea II* a *Micul Atlasul lingvistic român, Partea I a Partea II* (čtyřdílný soubor Lingvistických atlasů

---

⁷ Coseriu, Eugenio. *Homem e a sua lingugagem*. Přel. Carlos Alberto da Fonseca a Mário Ferreira. Rio de Janeiro: Presença; São Paulo: Universidade de São Paulo, 1982. s. 100. Překlad můj zde i v dalších citacích.

Rumunská) z let 1938 – 1942, na němž se podílel celý tým badatelů, nebo *Atlas lingüístic de Catalunya* (Lingvistický atlas Katalánska) z let 1923-1939, jehož jediným autorem byl Antoni Griera. K historii výzkumu dialektů portugalštiny se vrátíme v druhé kapitole. Jisté je, že dodnes se Gilliéronův souhrn metod při dialektologickém výzkumu používá. Přibližme jednotlivé metody tohoto výzkumu.

Příprava na práci v terénu bývá často nejnáročnější fází výzkumu. Nejprve je třeba vymezit zkoumanou oblast. Toto rozhodnutí se týká především volby rozsahu lingvistického atlasu. V dnešní době se setkáme se snahou o koexistenci atlasů malých (regionálních a místních) a velkých (národních a nadnárodních), jako je například připravovaný Lingvistický atlas Evropy nebo Lingvistický atlas Iberského poloostrova. Je zřejmé, že každý z těchto atlasů má svůj význam a vzájemně se doplňuje s ostatními. Určení jednotlivých míst, kde se bude výzkum provádět, není možné bez předchozího seznámení s extralingvistickými údaji o dané populaci. Dalším krokem v přípravě výzkumu je sestavení dotazníku. Dotazníky potřebné pro jednotlivé atlasy se liší svým rozsahem i obsahem. Manuel Alvar, který do teorie výzkumu zahrnuje i městská centra, o nichž se podrobněji zmíním později, věří, že:

„přůzkumu velkých oblastí přísluší obecný dotazník a další přizpůsobené jedinečností každého regionu; zatímco v atlasech malých oblastí by neměl být použit víc než jediný dotazník omezený ve velkých městských centrech na to, co je městskému životu známé.“⁸

Důležitým momentem je také volba informantů. Tradiční dialektologie považuje za nejpřínosnější záznamy odpovědi starších žen narozených a žijících v daném místě bez delších pobytů mimo něj. Právě v jejich mluvě jsou nejčastěji zachovány původní prvky určitého dialektu. Když srovnáme současnou mluvu takové informantky se současnou mluvou zástupce mladé generace žijícího na stejném místě, můžeme někdy pozorovat dvě různá stadia jazyka a tak se dostat do Saussurova diachronního pole. S rozvojem sociolingvistiky se ukázalo podstatné získat rovnoměrné údaje od obou pohlaví, od více věkových kategorií, od různých profesí atd. Na výběru informantů závisí i případné nalezení ohniska jazykové změny či inovace. Sociolingvistice a jazykové změně se budeme podrobněji věnovat později.

---

⁸ „para explorar grandes dominios conviene un cuestionario general y otros adaptados a las peculiaridades de cada región; mientras que en los Atlas de pequeños dominios no se debe usar más que el cuestionario único, reducido en los grandes centros ciudadanos a aquello que pueda ser conocido en la vida urbana.“ Alvar, Manuel. *Estructuralismo, geográfica lingüística y dialectología actual*. Madrid: Editorial Gredos, 1973. s. 138-9. Překlad můj zde i v dalších citacích.

Sama práce v terénu vyžaduje dostatečnou přípravu výzkumníků. Je třeba jednat s informanty takovým způsobem, aby odpovídali co nejpřirozeněji a nedostali se do situace, která by mohla výzkumu uškodit, nebo ho dokonce předčasně ukončit, jako se stalo například profesoru Cintrovi, jenž nechtěně přivedl informantku do choulostivé situace a ztratil její důvěru a tak i cenné odpovědi, jak popisuje Jiří Černý.⁹ Metody a teorie týkající se práce s informanty byly rovněž zdokonaleny sociolingvisty a budou zmíněny dále v této kapitole.

Po přípravě výzkumného týmu či jedince je možné navštívit zvolená místa, vyhledat nejvhodnější informanty a vyplněné dotazníky zpracovat. Hlavní pomůcka, která dodnes slouží při vypracovávání map je izoglosa - křivka, která odděluje dané území sjednocené realizací určité varianty lingvistického jevu od jiného území, kde se vyskytuje jiná varianta tohoto lingvistického jevu. Název izoglosa byl mnohokrát napaden různými jazykovědci, včetně Saussura¹⁰:

„Tento termín byl utvořen podle vzoru izoterma, je však nejasný a nevhodný, protože znamená „mající týž jazyk“. Přijmeme-li, že glosém znamená „idiomatický rys“, mohli bychom říkat větším právem izoglosémantické linie, pokud bychom pro tento termín našli uplatnění. Dáváme však přednost výrazu inovační vlny (...)“¹¹

Jak ostatně tvrdí Eugenio Coseriu, „existence dialektů nenaznačuje existenci dialektických limitů, a stejně tak popření těchto limitů nenaznačuje potvrzení neexistence dialektů.“¹² Přesto se izoglosa zdá být jediným pevně ukotveným teoretickým základem v tradiční dialektologii a zřejmě je i jediným používaným všemi odborníky.¹³ Je však jisté, že ať už nazveme zmíněnou linii jakkoli, rozdělení území bude často zkreslené a nepřesné. Zkoumaná území jsou málokdy natolik homogenní, aby se dala jednoduše rozdělit jednou čarou, ať už se jedná o dialekty nebo jazyky. „Rozmezí mezi jazyky se (...) stejně jako u dialektů utápějí v přechodech. Stejně tak jako dialekty jsou jen arbitrárními pododděleními na celkové ploše jazyka, stejně

---

⁹ V roce 1969 proběhl výzkum leónského dialektu na severovýchodní hranici Portugalska se Španělskem pod vedením profesora Cintry, jenž se nezdařil, protože dotaz na slovo *peito* (prso), na které se profesor z důvodu jeho fonetické realizace ptal, osmdesátiletou informantku přivedl do rozpaků a ona se pak odmítla i nadále s výzkumným týmem bavit. Černý, Jiří. *Dějiny lingvistiky II. Strukturální, generativní a stratifikační jazykověda*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986. s. 186.

¹⁰ Saussure dává přednost „teorii vln“ Augusta Schleichera, podle níž se jazykové inovace šíří z různých center jako vlny na stojaté vodě zasažené kamenem a individualita příbuzných jazyků je definována setkáním odlišných inovací.

¹¹ Saussure, Ferdinand de: *Kurz obecné lingvistiky*. Přel. František Čermák. Praha: Academia, 1996. s. 227.

¹² Coseriu. *Homem e a sua língua*. op. cit. s. 99.

¹³ Chambers a Trudgill, *Dialectology*. op. cit. s. 125.

tak je i předěl, který má dva jazyky od sebe oddělovat, jen konvenční.“¹⁴ Izoglosa tak často nahodile znázorňuje průřez územím, jehož lingvistické charakteristiky jsou jazykovědci neznámé. Z toho důvodu se v mapách někdy používají heteroglosy, tedy dvě křivky rozdělující určitá dvě území podle zjištěných skutečností, které vyjadřují neutrální postoj k mluvčím na neprozkoumaném území mezi těmito dvěma křivkami. Toto území tak zanechávají neklasifikované a oproti izoglosám jsou v tomto smyslu přesnější.

Izoglosy se mohou v závislosti na počtu nalezených lingvistických jevů vzájemně protínat nebo slučovat a utvářet tak jasnější představu o „hranici“ jednotlivých dialektů. Význam dialektu samozřejmě roste s přibývajícými izoglosami, které ho oddělují od přilehlých území. V evropských lingvistických atlasech se běžně setkáme s dialektologickou diferenciací malých území jako například jednotlivých obcí. Oproti tomu v regionech, jejichž dějiny osídlení nesahají tak daleko, jako jsou Ameriky, jsou dialekty sdíleny na poměrně velkých územích.¹⁵

Izoglosy lze rozdělit podle typů, které je možné seřadit podle jejich významu. Chambers a Trudghill ukazují obecně přijímanou stupnici těchto typů, kde 1. znamená nejpovrchnější typ a 7. nejhlubší typ izoglosy:

1. Lexikální
2. Výslovnostní
3. Fonetický
4. Fonémický
5. Morfologický
6. Syntaktický
- 7.? Sémantický¹⁶

V dialektologických výzkumech bylo poukázáno i na to, že izoglosy úzce souvisí s některými jinými aspekty místní kultury. Není to náhoda, protože společenská historie určitého regionu neodmyslitelně patří k utváření dané komunity, a s ní i její lingvistická dimenze.

Výše zmíněné studie však nejsou jedinými pokusy o uchopení jazykových variant a proto dialektologický přístup a metody, které předpokládají záznam relativně velkého počtu lingvistických forem (fonetických, lexikálních nebo gramatických) prokázaných

---

¹⁴ Saussure. *Kurz obecné lingvistiky*. op. cit. s. 229.

¹⁵ Chambers a Trudghill. *Dialectology*. op. cit. s. 108.

¹⁶ Ibid. s. 114. Sémantický typ je v původním textu označen otazníkem, neboť již může poukazovat nejen na hranice jednotlivých dialektů jazyka, ale i samých jazyků.

prostřednictvím přímého a jednotného výzkumu v síti bodů na určitém území a následného zakreslení ve zvláštních mapách budeme nazývat *dialektologickou* nebo *lingvistickou geografii* či *kartografií*. Někdy bývá *lingvistická geografie* nazývána jednoduše *dialektologií*, ale protože dnes známe i jiné způsoby zkoumání dialektů, *dialektologie* bude v této práci považována za studium jakékoli varianty jazyka jakoukoli metodou.

3. Dialektologie, lingvistika a mýtus jazykové jednoty

Lingvistická geografie se do sebe málokdy snažila zahrnout lingvistickou teorii. Lidé, kteří se jí zabývali, byli často natolik zaujati studiem detailů, že zapomínali na snahu porozumět jazyku jako součásti vědy o člověku. A tak došlo k odklonění dialektologie od lingvistiky.

„dialektologové nazývali lingvisty „abstrakcionisty“, kteří raději „vykouzlují“ poučky, než aby se zabývali skutečnými jazykovými údaji, a lingvisté opovrhovali dialektology jako „obyčejnými sběrateli motýlů“, kteří se natolik zaplétají ve křovích, až nevidí stromy, natož celý les. Jen nedávno došlo ke sblížení, a to díky závěrům, že studium jazykové variace je možné a zároveň, že studium dialektů je ústředním zdrojem údajů o variaci.“¹⁷

Mnoho lingvistů věřilo, že dialektologická geografie bude mít konec v sobě samé. Manuel Alvar vyjadřuje pochyby o tom, že by to byla překonaná etapa jazykovědy: „těžko by se vysvětloval její současný ohromný rozkvět a objev nových pracovních metod v rámci způsobů, které bychom mohli nazývat tradičními (například regionální atlasy).“¹⁸ Podle Chamberse a Trudgilla je budoucnost dialektologické geografie závislá na schopnosti jejich odborníků zahrnout ve svých výzkumech metody městské dialektologie, k níž se dostaneme později. Ale vraťme se ještě ke vztahu mezi dialektologií a lingvistikou.

Saussure rozdělil lingvistická studia na dvě dimenze - synchronickou, zabývající se charakteristikami co nejstatičtějšího jazyka v určitém momentě v čase, a diachronickou, tedy historickou, jejíž hlavní náplní je studium změn, kterými jazyk prošel během času. Strukturální lingvistika se zajímala pouze o synchronii, její pozornost se upírala výhradně

---

¹⁷ “the dialectologist scornig linguist as „abstractionists“ who deal in „hocus-pocus“ rather than real language data, and the linguists dismissing dialectologists as „mere butterfly collectors“ which get so entangled in the bushes that they cannot see the trees, let alone the forest. Only recently has there been a rapprochement, with the recognition that the study of variation in language is manageable and, concomitantly, that studying dialect is a central source of variation data.“ Chambers a Trudgill. *Dialectology*. op. cit. s. 17.

¹⁸ „mal se explicaría su extraordinario florecimiento actual y la aparición de nuevos métodos de trabajo dentro de unos moldes que pudiéramos llamar tradicionalistas (por ejemplo, los atlas regionales).“ Alvar. *Estructuralismo* (...) op. cit. s. 18.

ke stabilnímu systému jazyka. Takto vylučovala možnost zahrnutí studia změn, které v tomto jazyce probíhají a zároveň nepřipouštěla prostorové ani společenské faktory ovlivňující jazyk. Přesto, že „řeč má stránku individuální a sociální, a jednu si nelze představit bez druhé“¹⁹, společenským aspektem řeči se Saussure nezabývá, což je hlavní námitka, kterou vůči němu vznášejí sociolingvisté. Pro Saussura se studium řeči skládá ze dvou částí – první je základní a je jí jazyk „který je svou podstatou společenský a na jedinci nezávislý“ a druhá a pro tohoto vědce druhotná část „má za svůj předmět individuální část řeči“.²⁰ Za předpokladu, že *langue* je společné všem členům společnosti, Saussure pozoruje společenský aspekt mluvy na příkladu jakéhokoli jednotlivce, ale *parole*, které je individuálním projevem a kterému se Saussure vyhýbá, může být studováno jedině pozorováním mluvy ve společenském kontextu.

Na druhé straně k tradiční dialektologické geografii strukturalismus vznesl námitku, že se zabývá pouze izolovanými formami, aniž by je uvážila jako součásti systémů, případně struktur. Například je v souladu se strukturalismem třeba zkoumat fonetické kontrasty a nikoli se spokojit s prostou fonetickou transkripcí (např. tázat se informantů, zda se některé páry slov rýmují nebo ne). Dialektologie však může být strukturalistická nejen tím, že bude považovat lingvistické modely za struktury, ale také tím, že bude zkoumat strukturu dialektických rozdílů.

Hlavním představitelem strukturální dialektologie je Uriel Weinreich, který v roce 1954 rozvířil lingvistické vody článkem *Is a structural dialectology possible?*²¹ (Je strukturální dialektologie možná?) Nebylo obvyklé zabývat se více jazykovými systémy najednou – strukturalisté svůj výzkum omezovali na jediný lingvistický systém, aniž by ho vztahovali k nějakému dalšímu. Weinreich zavedl diasystém, který mohl zahrnovat dva i více různých dialektických systémů a poukázat na rozdíly, podobnosti či shody různých variant. Pro Chamberse a Trudghilla „diasystém může být považován za pouhý zobrazovací nástroj – způsob, kterým jazykovědec představuje fakta o vztahu mezi variantami.“²² Přesto byl Weinreichův pokus přínosný; začal systematicky srovnávat inventáře, distribuci a výskyt fonémů v různých dialektech. Poukázal i na variabilitu uvnitř dialektů, neboť i mluvčí jednoho dialektu mohou realizovat některé výpovědi různými způsoby. Proti tradičnímu konceptu dialektu jako jednotného jazykového systému určité lingvistické komunity byl

---

¹⁹ Saussure, *Kurz obecné lingvistiky*. op. cit. s. 45.

²⁰ Ibid. s. 54.

²¹ Weinreich, Uriel. *Is a structural dialectology possible?*. Dostupné na: <http://www.ling.ohio-state.edu/~ddurian/AWAC/weinreich%201954.pdf>

²² „A diasystem can be regarded as being merely a display device – a way for the linguist to present the facts about the relationship between varieties.“ Chambers a Trudghill. *Dialectology*. op. cit. s. 41.

strukturalisty zaveden termín *idiolekt*, který má představovat úplný souhrn řečových návyků jednotlivce v daném momentě. Je třeba však souhlasit s Alvarem, podle kterého je vzhledem k variabilitě tento koncept stejně nedostatečný jako tradiční koncept dialektu, neboť jednota systému v rámci jeho nejužších limitů je také neuchopitelná. Není možné sjednotit to, co je ve své přirozenosti nestabilní.

„Jakýkoli z termínů použijeme, idiolekt, dialekt, nářečí v kontaktu, neděláme nic jiného, než že charakterizujeme mezilidské rozdíly, které se mohou a nemusejí přeměnit v systematické; naopak jsou skutečnostmi, jež se vymykají, nebo se mohou vymykat schematismu jakéhokoli dalšího zobecnění během života jazyka.“²³

Alvar věří, že „neexistuje systém, který by nebyl výsledkem lingvistického míšení.“²⁴ Toto míšení se navíc nemusí nutně dít na úrovni různých jazyků či dialektů, ale i na úrovni lingvistické komunity nebo jedince. Ke stejnému názoru dochází Claude Hagège:

„Pozorný pohled na věc nám ukáže, že nejen skupina, ale ani jeden a tentýž jedinec nemluví za všech okolností stejným jazykem. Ve chvíli, kdy se děti učí základním jazykovým strukturám, učí se zároveň brát na vědomí změny v jednotlivých rejstřících. Nejde tedy o recept, jehož účel je čistě dekorativní, a jemuž se učíme jako dodatku k zvládnání jazyka. Jedná se o jev, který je součástí jazykové podstaty. Obměna je užívání jazyka vlastní.“²⁵

Než se začneme zabývat nějakou variantou jazyka, je tedy třeba zbořit mýtus jazykové jednoty. Za nejmenší jazykově homogenní jednotku byla v tradiční dialektologické geografii považována obec, ale jak jsme viděli, jazyková jednota neexistuje ani na úrovni obce, ani na úrovni jedince. Z tohoto důvodu dialektologové, sociolingvisté i další jazykovědci rozlišného zaměření napadají Chomskyho teorii *kompetence a performace*. Pracuje totiž s abstraktní jazykovou komunitou, která je homogenní. Premisa, ze které Chomsky ve svých raných teoriích vychází, je, že mluvčí a posluchač jsou ideální; mluvčí mluví korektně za všech okolností a posluchač je schopný mu vždy porozumět.

---

²³ „caulquiera de los términos que usemos, idiolecto, dialecto, hablares en contacto, no hacemos otra cosa que caracterizar diferencias interpersonales que pueden o no convertirse en sistemáticas, pero que son realidades que se escapan o pueden escaparse del esquematismo de cualquier normalización ajena a la vida de una lengua.“ Alvar. *Estucturalismo* (...) op. cit. s. 24-25.

²⁴ „no hay sistema que no sea resultado de mestisaje lingüístico.“ Ibid. s. 26.

²⁵ Hagège, Claude, *Člověk a řeč. Lingvistický příspěvek k humanitním vědám*, přel. Milada Hanáková. Praha: Karolinum, 1998. s. 280.

Je také třeba si uvědomit, že všichni posluchači jsou schopni rozumět více dialektům, než kterými ve skutečnosti umí mluvit a je mnoho mluvčích, kteří jsou bidialektní nebo bilingvní. V souladu s názorem Hagègea, je třeba upustit od tendence chápat „nositele výpovědi“ ve smyslu mluvčí – posluchač (mluvčí nebo posluchač), jako kdyby šlo o dvě vzájemně zaměnitelné entity, ale jako mluvčí + posluchač (mluvčí a posluchač):

„Je třeba zbavit se stálého pokušení zatemňovat prvopočátky, v jehož důsledku zapomínáme, že dítě ve stadiu, kdy si osvojuje jazyk, začíná nutně jako posluchač. Především posluchačem zůstává i dospělý člověk. Každý posluchač zná více rejstříků, než používá. Je přinejmenším „bilingvní“, neboť kromě své rodinné či místní mluvy rozumí i normě, kterou hovoří vládnoucí třídy, té, které ve společnostech s písemnou tradicí učí ve škole, nebo již se naučily národnostní menšiny jako jim cizímu jazyku, ať už jde o jazyk celonárodní či úřední. Saussurův jazyk není možná ničím jiným než touto normou.“²⁶

Otázku zmíněné bilingvnosti se snažili vyřešit generativisté aplikací takzvaných polylektních gramatik: gramatik které mohou zahrnout více než jednu variantu. V tomto smyslu by bylo nutné pohlížet na Chomskyho *kompetenci* jako na kompetenci receptivní, tedy schopnost mluvčího porozumět mnoha variantám. K tomu dodává Chambers a Trudghill, že přesto, že rozhodně nemůžeme popřít schopnost vzájemného dorozumění mezi mluvčími různých dialektů, je třeba přiznat, že lidé „zkrátka mají postupně větší obtíže s porozuměním mluvčích, kteří mají rozdílné gramatiky (...), a že dorozumění je spíše dosaženo *ad hoc*, kdy posluchač používá všechny pomůcky, které může, aby překonal rozdílnosti.“²⁷ Je však třeba přiznat, že extrémní případy, kdy se komunikace stává natolik složitou, se týkají opačných konců dialektového celku. „Považujeme-li za dialekty určitého jazyka systémy, jejichž rozdíly, a to dokonce takové, které lze pozorovat na všech úrovních, nejsou překážkou pro verbální výměnu, stává se dialektová variace pravidlem, zatímco do pozice výjimky se dostává totální homogenita.“²⁸

Na závěr tohoto celku bych ráda zdůraznila, že mýtus jazykové jednoty u nás již dávno zbořil člen Pražského lingvistického kroužku Vilém Mathesius. Následuje citace části jeho spisu *O potenciálnosti jevů jazykových*, která snadno shrne celou myšlenku jazykové heterogenity, za

²⁶ Hagège, *Člověk a řeč*. op. cit. s. 242-243.

²⁷ „speakers simply have increasingly greater difficulties in understanding speakers who have grammars which are increasingly unlike their own, and that comprehension is achieved in a very ad hoc manner, the listener employing all the clues that he can to help overcome the dissimilarities.“ Chambers a Trudghill. *Dialectology*. op. cit. s. 51.

²⁸ Hagège, *Člověk a řeč*. op. cit. s. 281.

níž výše zmínění jazykovědci orodují. Potenciálností Mathesius rozumí nestálost jazyka v daném okamžiku proti jeho dynamické měnlivosti v čase.

„Předně je možno mluvit o statickém kolísání řeči mezi jednotlivci uvnitř jazykových společenstev. Úkaz ten netýká se snad jen nesnadného problému nářečí, nýbrž i jazyka jako vlastní látky jazykozpytného zkoumání. Vychází sice jazykozpyt nutně od mluvení jednotlivcov, ale naprosto se na ně neomezuje, nýbrž postupuje od konkrétních promluv jednotlivcových k jeho jazykovým zvyklostem uvnitř užšího nebo širšího jazykového společenstva. Obsahuje tedy jazyk teoreticky všechny jevy jazykové, které se vyskytují v konkrétních promluvách všech jednotlivých mluvčích patřících v dané době k témuž širokému společenstvu jazykovému, jež nazýváme národem. (...) Je tedy samým vývojem dáno, že v jazykozpytě vedle obecně vědeckého úsilí o zjišťování zákonů co možno nejobecnějších je a má být ještě intenzivnější odpor proti přílišnému a mechanickému zjednodušování fakt.

Důležitějším – alespoň v nynějším stadiu lingvistického zkoumání – než protest proti tomu, aby směřováno bylo metodické zjednodušování jazyka s vlastní jeho povahou, zdá se mi poukaz na vlastní projev potenciálnosti jevů jazykových: na statické kolísání řeči jednotlivcovy. Zdánlivě není tu valného rozdílu mezi předmětem odstavce minulého a tímto tématem. Ve skutečnosti však jsou jazykozpytci, kteří sice dobře jsou si vědomi toho, že řeč jednotlivých mluvčích v témže společenstvu jazykovém se liší, ale řeči jednotlivcově přisuzují přespříliš stálosti.“²⁹

Z Mathesiových slov můžeme vyrozumět jeho rozpoznání jazykové variability, kterou až desítky let po něm začali systematicky zkoumat lingvisté ve Spojených státech.

4. Studium variace a jazykové změny – městská dialektologie a sociolingvistika

Variace v jazyce nebyla vždy považována za hodnou studia. Mnozí jazykovědci oscilaci mluvčích mezi různými jazykovými formami považovali buď za míšení dialektů, nebo takzvanou volnou variaci, čímž ji postavili mimo jazykový systém a nevěnovali jí žádnou pozornost. Většina lingvistických teorií vycházela z předpokladu, že variace v jazyce je nezajímavá nebo nezvladatelná. V důsledku toho se lingvisté snažili analyzovat jazyk na homogenní úrovni. Hypotézy o volné variaci a míšení dialektů vyvrátili městští dialektologové, kteří poznali, že zaměření na prostorovou dimenzi lingvistické variace zastíňovalo dimenzi společenskou. Zvláště, když si uvědomíme, že v některých regionech žije většina populace právě ve městech, nemůžeme nesouhlasit s tím, že dialektologický výzkum

---

²⁹ Mathesius, Vilém. *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon, 1982. s. 9.

ve městech je nutný. Společenská variace v jazyce je běžná a stejně důležitá jako variace prostorová. Všechny dialekty jsou místní i společenské, protože všichni mluvčí mají společenské pozadí stejně jako zeměpisné umístění. Studium městských dialektů a sociolingvistika přinesly nové poznatky týkající se jazykové variace, jimiž popřely závěry stavící ji do ústraní.

Co se týče hypotézy o míšení dialektů, je slovy Chamberse a Trughilla nepravděpodobná:

„Samozřejmě není neobvyklé, aby si člověk, který vyrostl na určitém místě a v určité společenské třídě, zachoval svůj „domovský“ dialekt za některých okolností i dlouho po té, co se přestěhoval a změnil svůj společenský status a s tím i svůj přízvuk. Přesto neexistuje jasné spojení mezi tímto druhem míšení a výskytu proměnných rysů v mluvě. Jasnou námitkou proti připisování variant míšení dialektů takového druhu je fakt, že lidé, kteří jsou známí jako bidialektní ve skutečnosti ovládají oba tyto dialekty a používají je za zvláštních okolností, jako například, když navštěvují mluvčího s podobným „domovským“ pozadím. Může existovat RUŠENÍ mezi těmito dvěma dialekty, jako například používání určité samohlásky náležící domovskému dialektu v dialektu přijatém (...).“³⁰

Jedním z dalších přínosů městských dialektologů bylo popření existence „volné variace“ v jazyce. Ukázalo se, že variace je podmíněná společenskými a/nebo lingvistickými faktory. Zásadní změnu dřívějšího smýšlení započal především profesor William Labov. K němu se postupně přidávali vědci z dalších odvětví lingvistiky: matematictí lingvisté, kteří viděli v jazykové variaci úrodné pole pro prověřování teorie pravděpodobnosti; sociologové jazyka, lingvističtí filozofové i lingvističtí geografové. Labov ve své knize *Sociolinguistic patterns* (Sociolingvistické standardy)³¹ přinesl první jednotnou teorii variace, které přikládá definici studium struktury a evoluce mluvy ve společenském kontextu jazykové komunity. Podle Labova jazyková komunita není definována žádnou úmluvou týkající se prvků jazyka, ale především účastí na souhrnu stanovených norem. Nejedná se tedy o skupinu mluvčích, kteří používají stejné jazykové formy, ale o skupinu, která se řídí stejnými normami vztahujícími se k užití jazyka. Podle jakého měřítka však můžeme říci, že mluvčí patří do stejné jazykové

---

³⁰ „It is not unusual, of course, for a person raised in one location or one social class to retain his „home“ dialect in some circumstances long after he has changed his location and his status and, with them, his accent. However, there is no clear connection between this kind of „mixture“ and the occurrence of variable features in speech. An obvious objection to the consigning of variables to dialect mixture of this sort is the fact that people who are known to be bidialectal actually do control the two dialects, using one of them in special circumstances, such as when visiting a speaker with a similar „home“ background. There may even be INTERFERENCE between the two dialects, such as the use of a particular vowel sound from the home dialect in the adopted dialect (...).“ Ibid. s. 146.

³¹ Labov, William. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.

komunity, jak lze stanovit její geografické a sociální limity? Obecnými definicemi jazykové komunity jsou v souladu s Gregorym Guyem³² tyto:

- a, mluvčí by měli sdílet jazykové rysy, které se liší od jiných skupin
- b, mluvčí by mezi sebou měli často komunikovat; měli by mít vysokou míru interakce (kontaktem nebo sociálními sítěmi)
- c, měli by sdílet stejné normy a postoje vůči používání mluvy (musí vědět, že formy, které používají, jsou stigmatizované)

Takto lze zúžit výběr jazykové komunity na dialekty existující na poměrně malých územích.

Jedním z hlavních rozdílů terénního výzkumu sociolingvistů od tradičních geografických dialektologů je způsob získávání údajů. Nejedná se již tolik o předem připravené dotazníky, ale o nahrávání souvislé řeči a následovné získávání informací potřebných k analýze z nahrávky. K sociolingvistickému výzkumu lze také použít údaje z médií, nesystematické pozorování, nebo i anonymní rychlé rozhovory. William Labov ke své práci o sociální stratifikaci angličtiny v New Yorku³³ využil právě této metody tak, že vybral různé obchodní domy odlišné od sebe společenskou třídou jejich návštěvníků a tam se dotazoval náhodných prodávačů přímo na výrazy, ve kterých se vyskytoval jím studovaný jazykový jev. K tomuto druhu práce nahrávky nepotřeboval, protože si bezprostředně po odpovědi prodáváče údaj poznamenal.

Další novou metodou zavedenou sociolingvistickým výzkumem je statistická analýza získaných údajů. Dnes již existují počítačové programy vytvořené k těmto účelům. Hlavním cílem je porovnat získané údaje a podle výsledků dojít k závěrům, které společenské faktory a jazykové kontexty jsou pro výskyt zkoumaných jazykových realizací v mluvě příznivé a naopak.

Měštští dialektologové zavedli pojem *lingvistická proměnná*, což je jednotka se dvěma či více variantami, jež se vzájemně ovlivňuje s jinou sociální nebo lingvistickou proměnnou. Zkoumaná lingvistická proměnná se nazývá závislá a ostatní, které se s ní kombinují, jsou nezávislé. Lingvistické proměnné sahají do všech lingvistických rovin: mohou být fonetické,

---

³² Guy, Gregory. *As comunidades de fala: fronteiras internas e externas*. ABRALIN, 2001. Dostupné na http://sw.npd.ufsc.br/abralin/anais_con2int_conf02.pdf

³³ Labov, William. *Padrões sociolinguísticos*. Přel. Marcos Bagno, Maria Marta Pereira Scherre a Caroline R. Cardoso. São Paulo: Parábola Editorial, 2008. s. 63-90.

fonologické, morfologické, lexikální, syntaktické i sémantické. Studie sociálních proměnných již prokázaly jisté pravidelnosti, a proto lze u některých z nich stanovit obecné principy.

Jako první druh sociální diference se nabízejí *společenské třídy*. Běžným rozdělením bývá: střední třída; nižší střední třída; vyšší dělnická třída; střední dělnická třída; nižší dělnická třída. Zařazení do sociálních tříd se zakládá nejen na povolání a příjmu daného subjektu, ale i na jeho vzdělání, povolání rodičů, životní úrovni a životní úrovni místa bydliště. Vztah mezi mluvou a společenskou třídou byl znám již před studií městské dialektologie.

Další velmi významnou společenskou proměnnou je *stylistická diference*. Ke zjištění výslovnosti lze informátorům předložit psaný text, nebo je nechat mluvit na určité téma. Pokusy zahrnují čtení seznamu jednotlivých slov, celých pasáží, formální mluvu a neformální mluvu. Lidé se více soustředí na svou mluvu, když čtou jednotlivá slova, než když čtou úryvky. Otázky směřující k užití jazyka také obrací pozornost k mluvě. Méně se lidé kontrolují, když nečtou, ale mluví, při čemž samozřejmě nenucená řeč vykazuje pro jazykovědce nejzajímavější údaje. Poskytnout subjektu možnost uvolnění, aby jeho projev byl co „nejnedbalejší“ se tak stal jedním z hlavních úkolů výzkumníka. William Labov nazval hlavní problém „paradoxem pozorovatele“: cílem výzkumu je zjistit, jak lidé v dané komunitě mluví, když nejsou pozorováni, ale údaje k tomu potřebné lze získat jedině systematickým pozorováním. Jako největší nepřítel při plnění tohoto úkolu se ukázalo nahrávací zařízení. Záznam údajů pro možný pozdější poslech je neodmyslitelnou metodou sociolingvistického výzkumu při sledování souvislé řeči informanta, neboť zapisovat nebo si pamatovat takové množství údajů, aby bylo možné uskutečnit statistickou analýzu, je nemožné. Labov vytvořil souhrn metod, které pomáhají tento paradox překonat. Je nutné s informantem mluvit o jemu známých tématech, nejlépe těch, ve kterých je emočně zainteresován. Proto se často kladou otázky jako „jaké bylo vaše dětství?“ nebo „už jste se někdy ocitl v nebezpečí smrti?“. Samý účel, za kterým výzkumný tým přichází, už může v subjektu vyvolat tendenci kontrolovat svůj projev. Proto není výjimkou, že se sociolingvisté představují jako výzkumníci z jiného oboru, například dějin, etnologie nebo sociologie. Získat důvěru informanta často přináší nutnost s ním navázat vztah. V případě Labovova výzkumu na ostrově Martha's Vineyard (stát Massachusetts) se jednalo o několik měsíců pobytu. Mít možnost důkladně pozorovat danou komunitu není na škodu, naopak tak lze poznat okolnosti, které mohou pozorované lidi vést k tomu či onomu lingvistickému chování. Ve zmíněném výzkumu Labov dokázal, že v místní komunitě je používání změněných lingvistických forem (centralizovaných diftongů [aj]

a [aw]) úzce spojeno s výrazem odporu vůči každoročnímu vpádu sezónních návštěvníků, od jejichž mluvy se tak výrazně liší.³⁴

Dalším významným faktorem ovlivňujícím jazykovou variaci je *pohlaví*. Ve všech studovaných materiálech mluva žen prokazuje tendence ke směřování k vyššímu společenskému statusu. V některých případech jsou ženy konzervativní a zachovávají lingvistické archaismy, zatímco jindy se jeví jako hlavní činitelky v šíření jazykové změny, zejména směrem k prestižnější variantě. Podle Alvara je „inovace v mluvě žen závislá ne tolik na pohlaví jako na typu života, který ženy vedou v každé zemi.“³⁵ V souladu s Chambersem a Trudghillem³⁶ mají ženy v naší společnosti větší sklon ukazovat svůj společenský status tím, jak vypadají, jak se chovají a co dělají. Ženy často také zůstávají více doma než muži a tak se nedostávají do tolika neformálních situací. Hlavně však ženy tradičně hrají hlavní roli ve výchově a socializaci dětí a proto jsou citlivější vůči normám, které jsou obecně přijímány jako správné. Máme větší sklon asociovat muže s hrubějším chováním a porušováním pravidel než ženy, na které existuje jistý společenský nátlak: měly by být slušnější, korektnější a decentnější než muži. To vše se projevuje v jazyce. Z poznatků získaných studii je možné vyvodit závěr, že pokud lingvistická změna směřuje k prestižnější variantě, jejími hlavními šířitelkami budou ženy ze střední třídy, zatímco změny mimo prestižní formy budou mít v čele muže z dělnické třídy. Ne u všech změn samozřejmě hraje roli prestiž. Navíc existuje také určitá skrytá prestiž, kdy si mluvčí uvědomují nesprávnost nebo podřadnost určitých forem, ale za jistých okolností je chtějí používat. V těchto případech se může jednat o utvrzení identity člena skupiny. Pohlavní diferenciaci „byla prokázána dokonce v mluvě dětí.“³⁷ Manuel Alvar ovšem tvrdí, že „věkové rozdíly jsou významnější než ty určené pohlavím.“³⁸

Věkové kategorie samozřejmě patří do společenských proměnných a již v počátcích dialektologických výzkumů jich bylo využíváno, neboť umožňují diachronní náhled na určitý jazykový rys v dialektu. Údaje získané od věkově rozdílných informantů poskytují zázemí ke studiu jazykové změny. V sociolingvistických studiích se běžně setkáme s kombinací proměnných pohlaví a věku k dosažení zřetelnějších výsledků. Jak již bylo zmíněno, starší ženy bývají nejčastěji konzervativními nositelkami jazykových forem. Lze předpokládat, že na mladší mluvčí největší tlaky působí ze strany profesní skupiny a jazykově jsou nejsilněji

³⁴ Labov. *Padrões sociolingüísticos*. op. cit. s. 48.

³⁵ „la innovación del habla de las mujeres no depende tanto del sexo cuanto del tipo de vida que las mujeres hacen en cada país.“ Alvar. *Estructuralismo*, (...) op. cit. s. 74.

³⁶ Chambers a Trudghill. *Dialectology*. op. cit. s. 97-98.

³⁷ Chambers a Trudghill. *Dialectology*. op. cit. s. 73.

³⁸ „las diferencias de edad son más importantes que las que determina el sexo.“ Alvar, *Estructuralismo*, (...) op. cit. s. 76.

ovlivňování přáteli. Starší pracující mluvčí se pohybují v širším okruhu společnosti a vliv standardní varianty jazyka na ně působí více. Senioři potom většinou zaznamenávají menší společenské tlaky a jejich společenské sítě se také ztenčují, což se projevuje i v jejich jazyce. *Etnické skupiny* přirozeně také ovlivňují jazyk. V mnoha komunitách různé etnické skupiny používají různé dialekty nebo jazyky, které se navzájem ovlivňují. Zajímavější ovšem jsou případy, kdy odlišné etnické skupiny mluví stejným jazykem, ale liší se v míře používání jednotlivých jazykových variant. Etnická proměnná úzce souvisí s vlivem *sociálních sítí* na jazykové chování a může být považovaná za jednu z jejich součástí.

„Zdá se, že lidé jsou jazykově mnohem více ovlivněni, jak lze očekávat, členy sociálních sítí, ke kterým náleží než kýmoli jiným. Navíc lidé, kteří jsou dobře integrováni v určitém společenství, mohou mít poněkud jiné jazykové charakteristiky, než ti, kteří jsou ve skupině spíše okrajoví, protože vliv skupiny na okrajové členy bude slabší a méně konzistentní.“³⁹

Za poslední sociální proměnnou můžeme považovat *individuální charakteristiky*. Projevují se vždy nezávisle na ostatních sociálních proměnných a jsou velmi těžko uchopitelné. Jeden takový rys však byl prozkoumán – byly to „společenské ambice“. Informanti byli hodnoceni všemi ostatními členy zkoumané skupiny vzhledem k jejich životním ambicím. Podle Chamberse a Trudghilla bylo prokázáno, že „stupeň“ ambicióznosti se vztahoval k užívání určitých lingvistických proměnných mnohem více než jiné objektivnější společenské proměnné.⁴⁰

Bylo dokázáno, že vždy, když existuje diference lingvistické proměnné mezi společenskými třídami, je varianta používaná vyšší třídou ta, které je připisována větší prestiž. V situacích, kdy je pozornost mluvčího směřována na mluvu, mají mluvčí všech společenských tříd sklon k užívání variant, které se těší vyššímu statusu. Stylistická variace je tak přímým výsledkem variace společenských tříd. Kvůli rozdílům mezi společenskými třídami jsou přisuzovány hodnoty jednotlivým jazykovým variantám a formální situace vedou k častějšímu používání lépe hodnocených variant. Proměnné, které jsou používány pravidelně v určitých socioekonomických, etnických a věkových skupinách každým jedincem víceméně stejným způsobem a nejsou součástí systematické stylistické variace, se nazývají *ukazatele* (angl. indicators nebo port. indicadores). Vykazují jistou sociální stratifikaci, ale uživatelé si

---

³⁹ „It appears that people are influenced linguistically, as might be expected, much more by members of the social networks to which they belong than by anybody else. Moreover, people who are well integrated into a particular social group may have linguistic characteristics rather different from those who are more peripheral in the group, because the influence of the group will be less strong and less consistent on the peripheral members.“ Ibid. s. 75.

⁴⁰ Ibid. s. 79.

toho nejsou vědomi. Naopak *označovatelé* (angl. marker nebo port. marcador) jsou stanovené sociolingvistické proměnné, které nejen poukazují na rozřídění společnosti, ale také na stylistickou stratifikaci spojenou s mírou pozornosti věnované mluvči. V případě, že se určitá varianta dostane do obecného pojetí a mluvčí k ní snadno odkazují, jedná se o *stereotypy*. Otázkou je, proč jsou si mluvčí některých variant vědomi méně a některých více. Chambers a Trudghill připisují významnou roli při všeobecném vnímání těchto charakteristik učitelům, ale nevyklučují ani jiné členy komunity.⁴¹ Je však jisté, že citlivost vůči určitým proměnným může být vyvolána i jinými faktory jako je výslovnost a ortografie, fonologický kontrast nebo jazyková změna. Lidé si zřejmě více uvědomují společenský význam forem, které se účastní jazykové změny. Jazykové inovace se často projevují výskytem různých variant u lidí různých věků i v jednotlivých rodinách a nevyhnutelně se tak dostávají do pozornosti mluvčích. Přitom proměnné, které jsou jednoduše fonetické, do povědomí mluvčích vstupují snáze, než ty ostatní a často se z nich stávají označovatelé.

Otázkami týkajícími se jazykové změny se zabýval už Saussure. Metaforou šachů ukazuje, jakým způsobem změna ovlivňuje celý systém. Změny v určité gramatické části zahájí změny v jiných částech této gramatiky. Přechod z jedné rovnováhy do druhé je pro Saussura přechod z jedné synchronie do druhé. Hlavním činitelem při jazykové změně je pro něj čas, hlouběji se jí však nezabývá:

„V daném okolí a okamžiku se u mění v ú; proč se však změnilo právě v tomto okamžiku a místě a proč se z něj stalo ú a ne například o? Na to už odpovědět neumíme. Avšak změna sama, odhlížíme-li od jejího zvláštního směru a jednotlivých projevů, to jest nestabilitnost jazyka, pramení jen v čase. Geografická různost je tudíž až druhotným aspektem tohoto obecného jevu.“⁴²

Novější studia s bohatým empirickým základem se zabývají jazykovou změnou a jejím šířením podrobněji. Model jazyka, který zahrnuje fakta variace a jejích lingvistických, společenských a stylistických determinantů nejen, že vede k vhodnějšímu popisu jazykové kompetence, ale vede také k teorii jazykové změny, která překračuje bývalé poučky o neměnné struktuře a jednotvárnosti jazyka. Hlavními představiteli teorie o jazykové změně jsou američtí lingvisté Weinreich, Labov a Herzog, kteří společně shrnuli svůj teoretický základ v knize z roku 1968 *Empirical foundations for a theory of language change*

⁴¹ Chambers a Trudghill. *Dialectology*. op. cit. s. 84.

⁴² Saussure. *Kurz obecné lingvistiky*. op. cit. s. 224.

(Empirické základy pro teorii jazykové změny).⁴³ Prvotní otázkou, na kterou se snaží najít odpověď je – pokud jazyk musí být strukturovaný, aby účinně fungoval, jak funguje během změny struktury, tedy během období menší systematičnosti? Autoři vycházejí z premisy, že jazyková změna nenarušuje strukturu jazyka. Jazyk zůstává strukturovaný i mezitím, co změna probíhá. Ve zmíněné práci badatelé zbrojí proti dosavadním teoriím zakládajícím se na homogenitě jazyka. Ne každá variabilita a heterogenita v lingvistické struktuře zahrnuje změnu, ale každá změna naznačuje variabilitu a heterogenitu.

Motivace změny může být lingvistická, závislá na vnitřních faktorech, které podmiňují více nebo méně časté použití nového rysu nebo formy v jazyce, nebo sociální, závislá na externích faktorech podmiňujících frekvenci užití určité formy nebo rysu. Přejít z určité jazykové formy do druhé se udává paralelně na geografické i v časové úrovni. Zeměpisná blízkost je hlavní příčinou šíření změny, záleží však na počtu obyvatel a častosti komunikace. Pro některé lingvisty změna vychází z idiolektu⁴⁴, ale Weinreich, Labov a Herzog rozumí ohniskem změny jazykovou komunitu. Změna se může udat takto: 1, mluvčí se naučí alternativní formu; 2, během určitého období dvě formy existují v kontaktu v kompetenci mluvčího souběžně a zároveň si konkurují; 3, jedna z forem se stane zastaralou, nebo jedna z forem převládá z jiného důvodu podmíněného externími nebo interními faktory jazyka. Přejít se může udat například na úrovni věkových kategorií. Záleží však především na prestiži, strukturálním tlakům jazyka nebo funkčním užíváním.

Obecným principem se již stal fakt, že každý člověk si během svého života udržuje mateřský dialekt, jemuž se naučil během prvních let své jazykové formace (tj. přibližně mezi 5 a 12 lety). Lze tedy předpokládat, že pokud na určitého jedince nepůsobily jiné faktory, jako cestování a kontakt s jinými dialekty v profesi nebo ve škole, fonologické a gramatické odchylky od tohoto dialektu naučeného v dětství jsou věrným obrazem změn v reálném čase. Podle věkové kategorie lze kontrolovat přechod a postup variant. Jazyková změna je v průběhu, když pozorujeme její nepřetržitou distribuci ve věkových kategoriích, kdy se například nová varianta objevuje ve větším měřítku u mladších informátorů než u starších. Naopak se jedná o stabilní variaci v případě, kdy se jazyková změna projevuje u všech věkových kategorií. Období souběžné existence dvou forem může být různě dlouhé. Proto se

---

⁴³ Nastudováno z portugalské verze: Weinreich, Uriel; Labov, William; Herzog, Marvin I. *Fundamentos empíricos para uma teoria da mudança linguística*. Přel. Marcos Bagno. São Paulo: Parábola Editorial, 2006.

⁴⁴ Např. Saussure: „vše, co je v jazyce diachronní, je diachronní jen skrze mluvu. Právě v mluvě se nalézá zárodek všech změn: s každou z nich napřed začíná jisté množství jednotlivců, než se dostane do obecného úzu. (...) Tento tvar, často opakovaný a společenstvím mluvčích přijímaný, se pak stal faktem jazyka.“ Saussure. *Kurz obecné lingvistiky*. op. cit. s. 125.

v určitých jazycích a dialektach môžeme setkať sa dvoma viacmenej rovnako používanými formami, z nichž zrejme jedna časom preváži.

Studium postupu jazykovej inovácie je v popredí zájmu dialektológov. Snaží sa zistiť, kto sú inovátori, aké jazykové prvky sú nositeľmi inovácie a ako sa inovácie šíria. Jedna z teórií, známá ako *lexikálny rozptyl*, predpokladá, že morfému je prvotným nositeľom, pričom najmenším fonetickým zmenou.⁴⁵ Jazyková zmena sa tak šíri postupne z morfému na morfémy naprieč lexikonom. Fonologická zmena je teda tiež lexikálne graduálna. Okrem lexikálneho rozptylu je možný i rozptyl sociolingvistický, teda z jednej spoločenskej skupiny do ďalšej; lingvistický rozptyl, keď sa zmena šíri z jedného lingvistického prostredia do ďalšieho; alebo priestorový rozptyl (najčastejšie medzi susednými lokalitami), ktorý je často odrazom ostatných typov rozptylu. Veľmi významná pri šírení jazykovej zmeny sú mestské centrá.

Podľa Chamberse a Trudghilla sa proména stáva ďalšou štruktúrnou jednotkou rovnocennou s štruktúrnymi jednotkami ako je fón, foném, morfému, prípadne ďalšími stanovenými jednotkami. Dialekty sa môžu líšiť jeden od druhého na všetkých štruktúrných úrovniach lingvistického analýzy.⁴⁶ Líši sa nielen prítomnosťou alebo neprítomnosťou promény, ale tiež frekvenciou, s ktorou sa niektoré promény vyskytujú v určitom dialekte v porovnaní s iným.

5. Stanovenie termínov

V tejto kapitole bola v krátkosti nastínena cesta, ktorou dialektologická štúdia prešla až do súčasnosti. Zreteľne bolo naznačené, že dialektológiu nedefinuje iba štúdium, ktoré dnes nazývame lingvistickou geografiou. Dialektológia v súčasnosti odhaľuje sústavnú tendenciu jazyka oscilujúcu medzi inováciou a konzervatívnosťou, medzi tvorbou jednotlivca a tradíciou, medzi individuálnym počínom a spoločenskou normou, medzi nesúrodosťou a homogenitou, medzi pravidelnosťou a variabilitou. Z hľadiska tejto práce teda nelze považovať za predmet dialektológie iba nespisovnú mluvu priestorovej povahy po vzoru Bělíče, ale všetky varianty jazyka, ktoré sa gramaticky, fonologicky (alebo i lexikálne) odlišujú, ať už horizontálne (priestorovo) alebo vertikálne (spoločensky). Dialektológia sa má zaoberať výskumom mluvy, teda realizáciou živého systému nejakého jazyka, ať už na úrovni venkovskej, alebo mestskej; miestnej, regionálnej i národnej; má študovať reč ľudových vrstiev, rovnako ako

---

⁴⁵ Ibid. s. 163.

⁴⁶ Ibid. s. 147.

spisovnou formou jazyka i kultivované vyjadřování. Saussure rozdělil lingvistiku na lingvistiku vnitřní (mohli bychom říci jednoduše lingvistiku) a lingvistiku vnější (tedy techniky a pomůcky k lingvistickému výzkumu). Slovy Manuela Alvara „dialektologie je svými prostředky (metodologií) a svými účely (teleologií) v jazykovědě autonomní, ale ne více ani méně než jakákoli jiná součást naší obecné vědy - metody a cíle z ní dělají lingvistiku, bez dalších adjektiv.“⁴⁷

Na závěr následují definice pojmů, které budou v této práci použity. Pojem *varianta jazyka* bude použit jako neutrální termín označující určitý druh jazyka, který si budeme z nějakého důvodu přát zvážit jako samostatný subjekt. *Dialekt* především předpokládá dorozumění mezi jednotlivci určité komunity, dialekt je tedy jazyk, kterým se obvykle mluví v určité jazykové komunitě a zahrnuje i extralingvistické prvky. Nelze opominout termín používaný brazilskými lingvisty *falar* (nejbližším českým překladem je nářečí), který bezmála nahradil termín dialekt. Přesto, že se někteří lingvisté snažili přesně definovat *falar*, ve skutečnosti není jednoduché stanovit jasné hranice odlišující *falar* od dialektu. Nejčastěji jazykovědci hledají základ této rozdílnosti mimo lingvistiku.⁴⁸ V brazilské dialektologii je každopádně termín *falar* zaběhlý již od publikací z padesátých let a používá se hojněji než termín dialekt. Jelikož je tato práce psaná česky, dávám přednost nazvat předmět studia dialektem. Český termín nářečí se zdá poněkud zavádějící, a proto také nebude použit. V neposlední řadě je nutné do studia zahrnout teorii variace a sociolingvistiku. Je nutné pohlížet na dialekt jako na variantu jazyka používanou v určité různě velké komunitě, vykazující určitý variabilní soubor gramatických, fonologických nebo i lexikálních odlišností od jiných variant jazyka. Tato varianta přirozeně zároveň nese kulturní prvky dané komunity.

---

⁴⁷ “La dialectología, por sus medios (metodología) y por sus fines (teleología), es autónoma dentro de la ciencia del lenguaje, pero no más, ni tampoco menos, que cualquiera otra parcela de nuestra ciencia general; métodos y fines hacen que sea lingüística, sin otros adjetivos.” Alvar. *Estructuralismo* (...) op. cit. s. 101.

⁴⁸ Brandão, Sílvia Figueiredo, *A geografia lingüística no Brasil*. São Paulo: Editora Ática, 1991. s. 14.

KAPITOLA II.

Brazilská hovorová portugalština

1. Varianty portugalštiny

V současnosti se portugalsky mluví kromě Portugalska a Brazílie v bývalých afrických a některých asijských koloniích Portugalska. Každé z těchto území prošlo vlastním historickým procesem osidlování a v každém na jazyk působily jiné vlivy. Obyvatelé každého z těchto území portugalskému jazyku vtiskli specifika především v jeho lexikální a fonetické podobě, které je odlišují od ostatních. Následuje výčet variant dnešní portugalštiny, který byl čerpán zejména z knihy *Nova Gramática do Português Contemporâneo* (Nová gramatika současné portugalštiny).⁴⁹

Dialekty v Portugalsku se kromě lexikálních svérázností liší především systémem sibilant a bývají rozdělovány na:

- galicijské, v nichž neexistuje znělá sibilanta [z], namísto níž se vyslovuje neznělé [s] nebo [s̺] v případě intervokálního /s/ a [s̺] nebo [θ] na místě intervokálního /z/; neexistuje ani znělá palatála [ʒ], která je nahrazena neznělou [ʃ].
- severní, ve kterých se hojně používá apiko-alveorální sibilanta [s̺] a [z̺]
- středo-jihní, ve kterých existuje jen opozice znělého [z] a neznělého [s], jak je tomu v normě portugalštiny.

Dalšími charakteristikami odlišujícími severní a galicijské dialekty od jazykové normy jsou betacismus, výslovnost grafického /ch/ jako afrikáty [tʃ] a vyslovování diftongů /ej/ a /oj/ tam, kde ve středo-jihních dialektech dochází k jejich redukci.

Dále se od středo-jihní normy rozlišují dialekty portugalských ostrovů v Atlantiku, tedy Madeiry a Azor. Zřejmě nejvýraznější rysy výslovnosti se nachází na Azorském ostrově São Miguel, kde je přízvučné /u/ realizováno jako [ü], diftong /ow/ jako [ö], přízvučné /a/ jako otevřené /o/ a nepřízvučná koncovka /-o/ je redukována na [ə]. Typickým výslovnostním rysem Madeiry je diftongizace přízvučného /u/ a /i/ a palatalizace laterály /l/ na [λ].

Portugalština, změněná místním lexikem a výslovností, se oficiálně používá v Angole, na Kapverdských ostrovech, v Guiné-Bissau, v Mozambiku a na ostrovech São Tomé a Príncipe. V Asii se údajně s portugalštinou setkáme v některých indických městech, v Macau a na ostrově Východní Timor. Některé africké a asijské dialekty mohou být považovány za jazyky

---

⁴⁹ Cunha, Celso a Cintra, Lindley. *Nova Gramática do Português Contemporâneo*. Rio de Janeiro: Nova Fronteira, 1985. s. 9-24.

odvozené z portugalštiny, neboť se většinou jedná o kreoly vzniklé kontaktem domorodých lingvistických systémů s evropským, jehož následkem došlo ke značným změnám ve fonologickém a v morfo-syntaktickém systému portugalského jazyka. Rozlišují se kreoly ostrovů São Tomé, Príncipe a Ano Bom, kapverdská kreolština a kontinentální kreolština, především v Guiné-Bissau. V Asii jsou stopy portugalštiny v kreolech v Malace, v Macau, na Srí Lance, v několika městech v Indii a v lokalitě Tugu na indonésckém ostrově Jáva. Tato práce se zabývá jednou z variant brazilské portugalštiny, a proto je třeba, než budou vyčteny jednotlivé dialekty, podrobněji osvětlit historickou formaci jazyka v Brazílii.

2. Vývoj hovorové brazilské portugalštiny

2.1. Brazilské indiánské jazyky a *língua geral*

Historie portugalštiny sahá až do roku 1175, ze kdy pochází nejstarší známý dokument psaný v galicijské-portugalštině *Notícia de Fiadores*. Zabývat se vývojem evropské portugalštiny může vydat na spoustu řádků a v průběhu této práce k němu bude přihlíženo - vždyť v regionálních variantách brazilské portugalštiny se setkáme i s archaismy z patnáctého století. Do Brazílie už portugalština dorazila jako samostatný jazyk s poměrně stabilní gramatikou - první mluvnice portugalštiny⁵⁰ ostatně byly tvořeny, kromě jiného, za účelem šíření tohoto jazyka v koloniích. Abychom ale začali nahlížet hned od začátku na formaci brazilské varianty tohoto jazyka, přesuneme se do zámoří k indiánským jazykům z pobřeží Země pravého kříže.

Pod názvem jazyk tupy, nebo později tupi, se obecně shrnují všechny příbuzné jazyky původních obyvatel převážné části západního pobřeží jihoamerického kontinentu, na jejichž zástupce v roce 1500 narazili portugalští mořeplavci. Kmeny indiánů tupi v té době podle všeho osidlovali nejen velkou část pobřeží, ale také nížinu řeky Paraná až po dnešní Paraguay, na severu dosahovali území v okolí Amazonky až po dnešní Guayanu, a údajně měli zástupce i v údolí Orinoka.⁵¹ Mezi různými kmeny jistě během jejich šíření či přesídlování docházelo ke kontaktu a často i k potyčkám a především ve zmíněných „hraničních“ oblastech se představitelé různých kmenových rodin mísili. Vedle rodiny tupi byla na dnešním brazilském území další významná kmenová rodina, která se rozpínala na méně úrodné půdě hůře

---

⁵⁰ První známá gramatika portugalštiny vyšla v roce 1536 a její autor byl Fernão de Oliveira.

⁵¹ Sampaio, Teodoro. *Tupi na geografia nacional*. São Paulo: Editora Nacional, 1987. s. 68.

přístupných území ve vnitrozemí. Podle všeho byl tento lid, indiáni tapuya, pokořený a zahnaný do nehostinných částí kontinentu indiány tupi. Portugalští kolonizátoři přicházeli do kontaktu se kmeny tupi a aplikovali název tapuya na všechny ostatní kmeny. Název tapuya, v jazyce tupi výraz pro nepřítele, tak zahrnoval veškeré jazyky, jimiž indiáni tupi a následně i Portugalci opovrhovali. Tapuya byl oproti tupi podle jezuitských studií jazyk velmi obtížně vyslovitelný a tak ho nazývali „língua travada“, přibližně „zamčený jazyk“.⁵² Souhrn příbuzných jazyků tupi z pobřeží začali Portugalci považovat za prototyp brazilského indiánského jazyka.

Vedle úžasu, který nalezení nové země a jeho obyvatel přineslo, se objevily i předsudky vůči indiánům a jejich jazykům. Není výjimkou setkat se s nadřazeností sebe i vlastního jazyka, kterou lze vyčíst z mnoha dokumentů objevitelů z období raného portugalského osídlování.⁵³ Etnocentrický postoj je ostatně společným jmenovatelem studií či záznamů tehdejších objevitelů obecně. U jazyka to platí dvojnásob, neboť kromě jedince charakterizuje i jeho mimojazykový svět a to co představuje. Tendence pohlížet na cizí jazyk s nedůvěrou, jakoby se jednalo o něco umělého, je člověku vlastní; vždyť mateřština je pro nás nutně nepřírozenějším jazykovým systémem. V souvislosti s indiány a jejich jazyky se etnocentrismus projevil ještě silněji. Rozdíl mezi evropskou civilizací a přírodními národy byl obrovský a Portugalci okamžitě vycházeli z předpokladu, že indiánská kultura je podřadná té jejich. Indiánské jazyky navíc neznaly psané slovo a význam extralingvistických prvků, které doplňují komunikační proces, jako jsou mimika nebo gesta, byl v primárním kulturním prostředí domorodců mnohem větší než v tom evropském. Skutečnost, že neměly grafickou formu, přispěla k tomu, že indiánské jazyky byly zařazeny mezi primitivní. Přesto bylo v zájmu objevitelů tyto jazyky poznat.

Kromě materiálního využití nově nalezené země pro sebe kolonizátoři našli další úlohu, jíž se ujali představitelé církve. Katechizace obyvatel Nového světa byla v očích misionářů službou Bohu a probíhala relativně intenzivně. V roce 1540, tedy tři roky po té, co papežská bula přiznala indiánům duši, vznikl řád jezuitů, jejichž hlavním záměrem bylo vynést slovo boží z klášterů a šířit ho „v terénu“. Význam jezuitských misionářů a jejich pedagogických metod při formaci Brazílie je nesporný. K tomu, aby dosáhli pokřesťanštění indiánského lidu, museli

---

⁵² Mattoso Câmara Jr., J. *Introdução às línguas indígenas brasileiras*. Rio de Janeiro: Ao livro Técnico, 1977. s. 99.

⁵³ Např. Gândavo, Pêro de Magalhães. *Tratado da Terra do Brasil*. Dostupné na: <http://www.gutenberg.org/ebooks/28122>

vniknout do jeho každodennosti. Jedině znalostí prostředí a jazyka indiánů byli schopni pochopit jejich kulturu. Jezuité byli první badatelé zabývající se jazykovou realitou zámořských kolonií a jejich spisy jsou pro dnešní lingvistický výzkum nesmírným bohatstvím. První publikace týkající se tupi od otce Manuela da Nóbregy ukázala skeptický postoj k tomuto jazyku, jakoby v něm nebylo možné vyjádřit pojmy nutné k evangelizaci, neboť indiáni „jsou natolik hrubí, že ani slova nemají“.⁵⁴ V roce 1595 vyšla v Coimbre publikace otce Anchiety,⁵⁵ který jazyk indiánů velmi dobře ovládal a dokonce v něm psal literární texty. Gramatiku tupi údajně sepsal za pouhých šest měsíců. Jazyku tupi se misionáři připravující se na cestu do zámoří na základě této gramatiky a dalších studií učili již v Portugalsku.

Je však nutné přihlédnout ke skutečnosti, že jezuité vycházeli z latinského modelu gramatiky. Latina byla dokonalý vzor jazyka a podle její mluvnické struktury se badatelé řídili při výzkumu jazyků indiánů, přičemž se snažili vtěsnat jazykovou realitu Nového světa do jejích modelů. Takový postup byl běžný a i románské jazyky byly podrobeny standardizaci podle latinské gramatiky, ovšem lze si představit, že dopad tohoto přístupu na jazyk z prostředí netknutého evropskou civilizací byl jiného rázu. Silná přítomnost latinského modelu způsobila, že misionáři jazyk tupi modifikovali. Stejným způsobem, jakým se snažili zlepšit zvyky, morálku či víru indiánů, chtěli zdokonalit i jejich jazyk. Proto Mattoso Câmara Jr. nazývá jezuitu misionáři nejen náboženskými, ale i lingvistickými.⁵⁶ Existovala silná tendence zjednodušovat tupi ve všem, co by významně nenarušovalo komunikaci. Tak vznikl jazyk *língua geral*, umělý jazyk vytvořený jezuitu na základě zobecnění, zjednodušení a podrobení jazyků tupi latinské gramatice k účelu katechizace. Zjednodušení se týkalo nejprve fonetiky. Evropané měli potíže s výslovností indiánského jazyka a tak nechali vše exotické a obtížné stranou. Lexikum a sémantika jazyka tupi potom byly přizpůsobeny západní vizi světa - jako názorný příklad lze uvést užití výrazu „tupã“⁵⁷ pro křesťanskou představu Boha. Co se týče díla otce Anchiety, někteří zastánci ho brání obvinění z přílišného vlivu latinské gramatiky. Podle nich by přehnaná aplikace latinských modelů narušila původní záměr evangelizace; navíc prý jezuité neměli ve zvyku vyhýbat se úsilí z důvodu nedostatku adaptace na jazyk.⁵⁸ Nelze ovšem

---

⁵⁴ „São eles tão brutos que nem vocábulos têm (...)“. Cardoso, Armando. *História da Arte da Gramática*. In: Anchieta, Joseph de. *Arte da gramática da língua mais usada na costa do Brasil*. São Paulo: Edições Loyola. 1990. s. 140. Překlad můj zde i v dalších citacích.

⁵⁵ Anchieta. *Arte da gramática da língua mais usada na costa do Brasil*. São Paulo: Edições Loyola. 1990.

⁵⁶ Mattoso Câmara Jr.. *Introdução*. op. cit. s. 102.

⁵⁷ Mytické jsoucno představující poselství vyšší moci ve formě hromu.

⁵⁸ Drumond, Carlos. *Apresentação*. In: Anchieta, Joseph de. *Arte da gramática da língua mais usada na costa do Brasil*. São Paulo: Edições Loyola. 1990. s. 11.

popřít, že latina byla výchozím bodem pro jakékoli tehdejší studium jazyka a proto i *língua geral* nese stopy tohoto vlivu.

Od počátku portugalské kolonizace, kdy se usilovalo o zahrnutí indiánů do portugalské společnosti, byl vliv jazyka *língua geral* nesmírně významný. Tento jazyk se šířil nejprve díky misionářům, ale postupně se stal hlavním komunikačním prostředkem mezi obchodníky z Evropy a původními obyvateli, a také mezi osadníky při jejich styku s indiány. Byl nejsnazší variantou pro potřeby dorozumění nově se formující brazilské společnosti. Mluvílo se jím na převážném území kolonie a portugalská se omezovala na oficiální použití, v písemnostech, nebo při zvláštních příležitostech.⁵⁹ Je však třeba pohlížet na rozsáhlé území Brazílie v opozicích. Na pobřeží byl samozřejmě vliv portugalského jazyka mnohem větší, než ve vnitrozemí, což souvisí se skutečností, že na pobřeží oproti vnitrozemí vznikala města. Města obývali především Portugalci a jejich černošští otroci; indiáni se po čase stáhli nebo utíkali z měst do divočiny. Ve městech žila elita a existovaly školy, zatímco ve vnitrozemí se usazovali analfabetičtí statkáři a plantážníci z různých regionů Portugalska, nebo později, také analfabetičtí, rodilí Brazilci. Dobývání divočiny bylo výzvou pro průzkumné výpravy, které hrají významnou roli při formaci variant portugalského jazyka ve vnitrozemí Brazílie. Jedná se o takzvané *bandeiras* - skupiny mužů převážně již narozených v kolonii, většinou nejrůznějších míšenců indiánů, Afričanů a Evropanů. Průzkum vnitrozemí probíhal ve všech končinách kolonie, ale zásadní roli hrály výpravy od města São Paulo, odkud se skupiny vydávaly hledat zlato a otroky, a kde byli indiáni využíváni při průzkumu divočiny. Zřejmě proto byl v těchto oblastech vliv jazyka *língua geral* větší než jinde. Stejně jako se *língua geral* uchytila na území vydobytém *bandeiramy* ze São Paula (k čemuž se vrátíme později, neboť dialektem *caipira* se ve velké míře mluví právě v této části Brazílie), na severu Brazílie v Amazonii byl jezuitský jazyk *tupi* (primárně vytvořený z variant *tupi* mluvených na území dnešních států Pará a Maranhão) přejat pro komunikaci při portugalské expanzi a vyvinul se v *nheengatu*, doslova „dobrý jazyk“. ⁶⁰ Umělý jazyk *nheengatu* se stal mateřštinou většiny míšenecké a indiánské populace severu Brazílie. Slovy Mattosa Câmara byl *nheengatu* v Amazonii, stejně jako *guaraní* v Paraguaji, zcivilizovaný lidový jazyk. ⁶¹ Vitalita *nheengatu* je překvapivá, dodnes se některými variantami tohoto jazyka mluví v Amazonii na území Brazílie, Venezuely a Kolumbie, přičemž v okrese São Gabriel da Cachoeira ve státě Amazonas je *nheengatu* jedním z oficiálních jazyků, v němž se vyučuje ve školách.

---

⁵⁹ Silva Neto, Serafim da. *Introdução ao Estudo da Língua Portuguesa*. Rio de Janeiro: Presença, 1977. s. 52

⁶⁰ Z jazyka *tupinambá*: „*nhee* – jazyk“; „*katu*“ – dobrý. Mattoso Câmara Jr.. *Introdução*. op. cit. s. 106.

⁶¹ Idem. s. 107.

Umělý indiánský jazyk jezuitů má tedy dvě silná odvětví – jazyk bandeirantů ze São Paula se nazývá *língua geral paulista* a dodnes živé amazonské nheengatu nalezneme pod jménem *língua geral amazônica*. Rozhodující událostí v historii těchto umělých indiánských jazyků a zároveň v historii jezuitského řádu bylo vydání zákona *Diretório dos Índios* v roce 1755, v němž portugalský král Josef I. skrze svého ministra Pombala zakázal jezuistické misie nejdříve na území států Pará a Maranhão, a později rozšířil platnost zákona (v roce 1758) pro celou Brazílii. Tento zákon vyhnal jezuistické otce z indiánských osad, které povýšil na vsi a udělil jim povinnost mít administrativního zástupce koruny. Každá ves měla mít také školu, přičemž jiný jazyk než portugalština byl zakázán. Indiáni měli dostat portugalské příjmení, byla zakázána nahota a podporovalo se míšení. Politika Pombala tak měla podpořit inkorporaci původních obyvatel do evropské společnosti a zajistit tak teritorium kolonie. Tento proces jazykové kolonizace Portugalců měl samozřejmě zásadní význam. Od té doby probíhalo „poportugalšťování“ Brazilců intenzivněji a s příplutím královského dvora v roce 1808 získal vliv portugalského jazyka definitivní rozměr. Zároveň se čím dál více prohluboval rozdíl jazyka venkovského a jazyka mluveného ve městech.

2.2. Přínos indiánských a afrických jazyků do lexika brazilské portugalštiny

Ve studiích pojednávajících o brazilské portugalštině se setkáme s různými názory na míru vlivu, který měl jazyk *língua geral* na tuto variantu. Někteří odborníci zaměňují pojem tupi s pojmem *língua geral*, ale jak bylo zmíněno, termín tupi je zavádějící, neboť indiánské jazyky, přesto, že byly základem pro umělý jazyk *língua geral*, se od tohoto jazyka liší. Dnešní tupinologové se raději spoléhají na studie živých indiánských jazyků, než na staré texty o tupi sepsané portugalskými či španělskými badateli.⁶² Jisté je, že tupi je substrátem portugalštiny, jehož stopy najdeme v oblasti lexika. Seznam lexémů indiánského původu v brazilské portugalštině doposud nebyl s určitostí uveden, ne vždy je totiž jistý vznik některých slov a vědci oscilují mezi přisuzováním určitých pojmů indiánským jazykům, černošským jazykům nebo samostatnému vývoji románského jazyka či jeho archaismům. Portugalština každopádně převzala mnoho výrazů označujících do té doby Evropanovi neznámou faunu a floru. Také se setkáme s názvy objektů, pokrmů, nástrojů, mytických bytostí nebo přírodních úkazů typických pro kulturní prostředí indiánských domorodců. Ve velké míře byla jazykem tupi obohacena toponyma a antroponyma brazilské portugalštiny. Tato slova byla často přizpůsobena portugalské fonetice a gramatice. Některá jsou utvořena z kmenů jazyka tupi a

---

⁶²Mattoso Câmara Jr.. *Introdução*. op. cit. s. 107.

sufixů portugalštiny, přičemž převážila portugalská výslovnost. Jako příklad uvádím slovo „cajueiro“ – strom kešu, kde se ke kmenu „caju“ pojí portugalská přípona „-eiro“.

Co se týče stop afrických jazyků v portugalštině, je třeba rozlišovat mezi africkým vlivem na jazyk v Brazílii, který má kořeny v otrokářství, a přínosem afrických jazyků do evropské portugalštiny, který byl zapříčiněn přítomností afrických otroků v Portugalsku a kontaktem portugalštiny s africkými jazyky na africkém území. Nelze opomenout historickou formaci evropské portugalštiny, na které se podepsal kontakt s arabskou kulturou. Černoši byli přiváženi do Brazílie od šestnáctého století, aby doplnili nebo nahradili vzpurné zotročené indiány. Afričané neměli stejný společenský status jako původní obyvatelé kontinentu, byli ještě podřadnější a z křesťanského hlediska neměli duši; kázání Antonia Vieiry otrokům byla výjimkou. Stejně podřadný status měly i jazyky černochoů. Otroci byli do Brazílie přiváženi z různých končin afrického kontinentu a jejich rozmanité kmenové jazyky se tak v novém domově v rámci dorozumívání mísily. Bohužel na rozdíl od indiánských jazyků se těmi africkými badatelé nezabývali, a proto je dnes složité popsat tento proces. Komunikace mezi Afričany různých původů často probíhala v kreolu portugalštiny, který se charakterizoval extrémním zjednodušováním a snad na počátku i interferencí jiných afrických jazyků. Kreolštinou nebo semi-kreolštinou, která existovala vedle jazyka *língua geral* na území Brazílie až do osmnáctého století, mluvili kromě Afričanů i míšenci či domorodci.⁶³ Ojedinele se mluvilo africkými dialekty (především z jazykové rodiny bantu, jorubá a kimbundo) a to v quilombech⁶⁴ nebo mezi nově přichozími otroky.⁶⁵ Někteří Afričané s sebou přiváželi do Brazílie portugalštinu, kterou se naučili už v Portugalsku nebo v jeho afrických koloniích. Jednalo se opět o kreoly, a při hlubším studiu černošské mluvy v Brazílii by bylo nutné k těmto variantám přihlédnout.⁶⁶

Při přemítání nad dějinami Brazílie nelze přehlédnout dlouhodobé soužití Afričanů s bělochy. Především služebné černé pleti se velkou mírou podílely na výchově potomků svých pánů. Portugalština se v podání Afričanů měnila, výslovnost přizpůsobovali svým artikulačním návykům a gramatice se učili postupně tak, jak ji odposlouchali. Vycházeli při tom ze znalosti svého mateřského jazyka, gramaticky značně odlišného od portugalštiny. Nebylo výjimkou, že se malí otroci družili s dětmi otrokářů a někdy byli dokonce považováni za součást rodiny, načež navštěvovali školy a naučili se velmi dobře mluvit a psát spisovnou portugalštinou.

---

⁶³ Chaves de Melo, Gladstone. *A língua do Brasil*. Rio de Janeiro. Padrão, 1981. s. 75.

⁶⁴ *Quilombo* je název pro osady, kde se shromažďovali a žili otročtí utečenci.

⁶⁵ Brazílské jazykové panorama do osmnáctého století osvětluje Silva Neto, *Introdução*. op. cit. s. 48.

⁶⁶ Idem. op. cit. s. 143.

Africký substrát se stejně jako indiánský podílí na tvorbě slovníku brazilské portugalštiny; výrazy afrického původu se přizpůsobily románskému jazyku, přičemž došlo k jejich fonetickému a morfologickému uzpůsobení, a v souladu s portugalským jazykem přijaly gramatické kategorie. Například slovo „molecagem“, česky klukovina, má svůj původ v africkém slově „moleque“, tedy výrazu pro chlapce, a přípona „-gem“ je čistě portugalského původu. Na některých slovech můžeme vypožorovat vícery původ kmenů, který nasvědčuje o míře lexikálního míšení, jako třeba „pé-de-muleque“ (doslova chlapcova noha), název jednoho z mnoha brazilských sladkých kulinářských vynálezů, kde se portugalské slovo „pé“ (noha) pojí s africkým „moleque“. Některá smíšená slova nesou i prvky indiánské.

2.3. Vliv indiánských a afrických jazyků na fonologii, morfologii a syntax brazilské hovorové portugalštiny

Lexikum samozřejmě není jediná jazyková sféra, ve které mimoevropští obyvatelé zanechali své stopy. Kreolizace portugalštiny v Brazílii probíhala zároveň pod tlakem afrického a indiánského elementu, přičemž se v obou případech ubírala stejným směrem, tj. zjednodušování probíhalo velmi podobně. Jak píše Serafim da Silva Neto, podobnosti mezi portugalštinou indiánů a portugalštinou černochů jsou pochopitelné, protože indián i černoch byli donuceni se naučit portugalštině z nouze.⁶⁷ Někteří autoři studií o brazilské portugalštině sdílejí názor, že právě vliv indiánů a černochů na brazilskou portugalštinu je hlavním důvodem dnešního „nesprávného používání“ tohoto jazyka v lidových vrstvách.⁶⁸ Jazyková změna, ať už je podmíněna jakýmikoli vlivy, však nemůže být považována za posun jazyka k lepšímu či k horšímu. Dialektické míšení, ke kterému docházelo na území dnešní Brazílie, podléhalo vytrvalému a jednoznačnému úsilí portugalských kolonizátorů jazykově si podmanit co nejvíce obyvatel. Veškeré „cizí“ vlivy byly považovány za nevhodné, podřadné a primitivní. Jazyk bělocha byl ten správný a na poražené straně tak vznikalo úsilí tímto jazykem mluvit, i když ne stejným způsobem. Na přijetí prvků z jiných jazyků bylo pohlíženo jako na degradaci jazyka a proto existovala až do počátku devatenáctého století silná tendence k purismu. Po vyhlášení nezávislosti Brazílie se tamní literáti snažili „osvobodit“ i brazilskou literaturu a s ní brazilský jazyk a neevropské elementy naopak považovali za pozitivní.⁶⁹

---

⁶⁷ Silva Neto, *Introdução*. op. cit. s. 36.

⁶⁸ Například Renato Mendonça a João Ribeiro.

⁶⁹ Tehdejší nevráživost a napětí mezi portugalskými a brazilskými spisovateli v otázce samostatnosti brazilské varianty jazyka vyplodila slavné „obhajoby brazilštiny“ romantických spisovatelů Gonçalvesa Diase a José Alencara a později např. eseje Machada de Assise.

Přesto se dodnes setkáme s lingvistickými předsudky, kterými se budu podrobněji zabývat později.

Když Gladstone Chaves de Melo píše o vlivu necivilizovaných ras na gramatiku a fonologii portugalštiny, doplňuje, že „Afričané nesou mnohem větší podíl než indiáni na tendenci ke zjednodušování flexí a na určitých extra-románských fonetických zkomoleninách, které nalezneme v lidové brazilské mluvě.“⁷⁰ Mnohé z jazykových úkazů, které se nacházejí v dnešní mluvené americké variantě portugalštiny, jsou připisovány mimoevropskému vlivu. Často se jedná o zaběhnutá klišé, k nimž se lingvisté uchýlili při vysvětlování odchylek brazilské varianty od evropské. Někteří jazykovědci však takové předsudky považují za čistý etnocentrismus a se zobecněným vysvětlením rozdílů lidové mluvy brazilské portugalštiny stopami kreolštiny se nespokojí.⁷¹ Pravdou je, že v mnohých variantách brazilské portugalštiny proběhly změny v gramatice nebo fonetice,⁷² které se nevzdalují vývoji románských jazyků z latiny. Jedná se o varianty regionální, tedy venkovské dialekty, ale i hovorové varianty městských dialektů, a to dokonce ve vyšších společenských vrstvách. Dalo by se tedy říci, že se jedná o obecné tendence vývoje brazilského hovorového jazyka. Následuje výčet nejvýznamnějších z jazykových úkazů, které se dnes objevují v nespisovných variantách jazyka v Brazílii:

1 – vokalizace znělé laterální palatály:

Například ve slovech *velho* (starý): [ˈvɛlu] -> [ˈve:iu]; nebo *palha* (sláma): [ˈpaɫa] -> [ˈpa:ia].

Tato skutečnost bývala běžně vysvětlována neschopností neevropských mluvčích portugalštiny v Brazílii správně vyslovovat tuto hlásku. Gladstone Chaves de Melo předkládá dvě další hypotézy založené na studiích vývoje románských jazyků a kreolských dialektů. Uvádí, že ve francouzštině proběhl stejný vývoj⁷³, a v afrických kreolech došlo k identické

---

⁷⁰ „(...) ao africano muito mais que ao índio se deve a tendência à simplificação das flexões e certas deturpações fonéticas extra-românicas que se notam na fala popular brasileira.“ Chaves de Melo. *A língua do Brasil*. op. cit. s. 75. Překlad můj zde i v dalších citacích.

⁷¹ Např. Andrade, Nadja. *O português do Brasil: Temática e Terminologia*. In: Ferreira, Carlota [et al]. *Diversidade do Português do Brasil*. Salvador: Centro Editorial e Didático da UFBA, 1988. s. 209.

⁷² Vedle gramatických, fonetických a lexikálních rozdílů se brazilská varianta od evropské liší i v sémologii. Některá slova nabyla v Brazílii nového významu a některá si naopak uchovala význam, který se v Portugalsku během vývoje jazyka posunul.

⁷³ Uvádí například slovo rodina *familhe* za *famiye*. Chaves de Melo. *A língua do Brasil*. op. cit. s. 58.

transformaci.⁷⁴ Nakonec se však přiklání k africkému vlivu jako hlavnímu působiteli při této změně.⁷⁵ Nadja Andrade považuje toto tvrzení za jedno ze zaběhnutých klišé.⁷⁶

2 – oslabení nebo ztráta finálních /l/ a /r/:

Vokalizace laterály /l/ ve finální pozici je pro spisovnou brazilskou portugalštinu již běžná stejně jako glotalizace vibranty /r/ ve finální pozici. V některých variantách se setkáme s jejich zmizením:

sol (slunce) -> [ˈso:]; *fácil* (jednoduchý) -> [ˈfa:ci]

falar (mluvit) -> [faˈla:]; *fazer* (dělat) -> [faˈze:]

Především oslabení či zmizení finálního /r/ je jedním z rozdílů, na který jazykovědci popisující svéráznosti brazilské portugalštiny vždy upozorňují.⁷⁷ Chaves de Melo se odmítá spokojit s vysvětlením těchto změn vlivem indiánských nebo afrických jazyků, neboť se jedná o běžný úkaz v románských jazycích - finální hlásky inklinovaly k odpadávání již ve vulgární latině. Považuje tento jev za románskou tendenci rozvinutou v Brazílii.⁷⁸

3 – monoftongizace diftongů /ej/ a /ow/:

například ve slovech ryba: *peixe* [ˈpejʃɨ] -> [ˈpeʃi]; nebo zlato: *ouro* [ˈowru] -> [ˈoru]

Nežřídko se setkáme s monoftongizací těchto souhláskových skupin při studiu vývoje románských jazyků. V samé evropské portugalštině došlo k monoftongizaci /ow/ ve dvanáctém století (v některých slovech došlo k substituci /ow/ za /oj/).⁷⁹ V některých dnešních portugalských dialektech dochází ke stejnému jevu. V jiných románských jazycích byly zmíněné diftongy systematicky zredukovány, jako například ve španělštině *oro*, *poco*, *beso*, nebo *primero* (v port. *ouro*, *pouco*, *beijo*, *primeiro*), z čehož lze vyvodit, že není nutné vyhledávat extra-románský element k vysvětlení této změny.

4 – redukce souhláskového spojení /nd/ na /n/:

Např. *falando* -> *falano* (mluvě); *quando* -> *quano* (kdy)

---

⁷⁴ Jako příklad cituje příklady z kapverdského a guinejského kreolu předložené ve studii Leite de Vasconcelos *Esquisse d'une Dialectologie Portugaise*, např. *véi* pro slovo *velho* (starý), nebo *foya* pro slovo *folha* (list) Chaves de Melo. *A língua do Brasil*. op. cit. s. 59.

⁷⁵ Idem. s. 81.

⁷⁶ Andrade, Nadja. O português do Brasil. In: Ferreira, Carlota [et al]. *Diversidade do Português do Brasil*. s. 210.

⁷⁷ Např. Teyssier, Paul. *História da Língua Portuguesa*. Lisboa: Livraria Sá da Costa Editora, 2001. s. 83.

⁷⁸ Chaves de Melo. *A língua do Brasil*. op. cit. s. 57 a s. 81.

⁷⁹ Např. *cousa* -> *coisa*. Teyssier. *História*. op. cit. s. 52.

V obecném povědomí tyto tvary vznikly díky indiánskému a černošskému vlivu na portugalštinu. Glastone Chaves de Melo ukazuje, že takový fenomén lze najít v jiných jazycích naprosto odlišných od tupi či afrických jazyků. Cituje *Appendix Probi*, který opravuje např.: *grundio non grunnio*.⁸⁰ Nutno podotknout, že tato redukce se dnes v Brazílii stala stereotypem venkovských dialektů a mluvy nižších společenských vrstev a její realizaci ve vyšších společenských vrstvách nalezneme jen zřídka.

5 - další fonetické inovace hovorové brazilské portugalštiny přisuzované vlivu nebílých ras, bez něhož by se jistě daly vysvětlit, jsou například:

- afereze: *está* → *tá*; *você* → *ocê* nebo *cê*
- metateze: *escova* → *sicova*
- disimilace: *negro, negra* → *nêgo, nêga*⁸¹
- epenteze: *flor* → *fulô*

6 – redukce a zjednodušení flexí a časování:

Africký element zřejmě nejvíce zasáhl brazilskou portugalštinu v morfologii,⁸² i když s tímto stanoviskem nesouhlasí Nadja Andrade.⁸³ V regionálních a hovorových variantách dochází k redukci a zjednodušení flexí. Množné číslo je často vyjádřeno pouze v prvním segmentu větného celku. Obecně platí: čím nižší společenská třída, tím méně flexe.

Dochází k neutralizaci opozic slovesných osob. Jedinou opozicí zůstává první osoba jednotného čísla, přičemž všechny ostatní osoby nabývají stejnou formu. Jako příklad uvádím prezenční časování indikativu slovesa *cantar* (zpívat):

Eu canto ->	Eu <i>canto</i>
Tu cantas ->	Tu <i>canta</i>
Ele (ela, você) canta ->	Ele (ela, você) <i>canta</i>
Nós cantamos ->	Nós <i>canta</i> ⁸⁴

⁸⁰ Chaves de Melo. *A língua do Brasil*. op. cit. s. 56.

⁸¹ Slovo *nêgo* a *nêga* (vyvinuté ze slov černocho a černoška) se dnes používá v hovorové portugalštině ve významu osoba, muž nebo žena, dívka nebo chlapec, a ve slangu v dalších významech, a to i mezi populací bez afrického původu.

⁸² Silva Neto, *Introdução*. op. cit. s. 97; Chaves de Melo. *A língua do Brasil*. op. cit. s. 78.

⁸³ Andrade, Nadja. O português do Brasil. In: Ferreira, Carlota [et al]. *Diversidade do Português do Brasil*. op. cit. s. 211.

⁸⁴ Plurál první osoby se v brazilské portugalštině často vyjadřuje výrazem „a gente“ a používání slovesného tvaru třetí osoby jednotného čísla je tedy v tomto případě správné (*a gente canta* - zpíváme). Je možné, že k redukci opozice první slovesné osoby množného čísla došlo také pod vlivem výrazu „a gente“.

Eles (elas, vocês) cantam ->

Eles, elas, vocês *canta*

V imperfektu a v prezenčním, imperfektním i budoucím čase konjunktivu dochází k úplné ztrátě opozic, jak popisuje Serafim da Silva Neto. Kromě těchto časů se používá ještě perfektum, osobní infinitiv a imperativ, také v redukováných tvarech slovesných osob.⁸⁵

Dále dochází ke zmišení plurálního morfému numerické flexe /-s/ v jednom či více členech jmenné fráze. Morfém zůstává převážně zachován v prvním segmentu spojení, jako například „moje knihy“:

Os meus livros -> *os meus livro*; *os meu livro*; nebo bez členu *meus livro*.

Množné číslo je někdy zachováno pouze v jednom větném členu v celých větách, čímž je upuštěno od shody, jako například ve větě „přišly tři osoby“:

Chegaram três pessoas. -> *Chegou três pessoas.*

Tento úkaz je velmi běžný ve venkovské mluvě analfabetů, ale s absencí numerické flexe jmen a třetích osob sloves se setkáme i v nedbalé neformální mluvě ve vyšších společenských vrstvách.⁸⁶ Lze vypočítat ještě menší kongruenci, kdy je pluralita vyjádřena jen ve členu, jako například ve větě „děvčata jsou všechna hezká“:

As meninas são todas bonitas. -> *As menina é tudo bonita.*

V tomto případě je větné stavbě přizpůsoben i výraz „todas“ (všechna), který se mění na „tudo“ (všechno). Samozřejmě čím nižší je společenská třída a míra alfabetizace, tím pravděpodobněji v ní budou výše zmíněné tvary používány.

7 – Redukce finálního /-s/ plurálního morfému první osoby u sloves:

Např. *fazemos* -> *fazemo* (děláme); *fomos* -> *fomo* (byli jsme); *vamos* -> *vamo* (jdeme) atd.

8 – redukce morfému třetí osoby plurálu v perfektu indikativu sloves:

například tvar slovesa amar (milovat): *amaram* -> *amaro*

Mendonça přisuzuje tuto redukci vlivu africké výslovnosti, s čímž nesouhlasí Chaves de Melo, neboť stejné formy jsou k nalezení v portugalských dialektech.⁸⁷ Zároveň se s takovými

⁸⁵ Silva Neto, *Introdução*. op. cit. s. 136-138.

⁸⁶ Chaves de Melo. *A língua do Brasil*. op. cit. s. 79.

⁸⁷ Leite de Vasconcelos, citován Chavesem de Melo, potvrzuje, že redukce latinské přípony sloves /-unt/ na /-ũ/ nebo /-o/ se objevuje v dialektech v severoportugalské provincii Entre-Douro-e-Minho. Idem. s. 83.

tvary setkáme v grafické podobě v textech neustálené staré portugalštiny, což vyvrací tvrzení o zásahu jiného jazyka a zároveň nastoluje otázku archaičnosti těchto tvarů.

9 - tvary první osoby množného čísla v perfektu indikativu u sloves s koncovkou /-ar/:

U první osoby plurálu indikativního perfekta u sloves první třídy vznikly, zřejmě z důvodu potřeby opozice k tvarům prezentu těchto sloves (které v evropské portugalštině tvoří zavřené a otevřené /a/) tvary s /e/: *andemo* nebo *caminhemo*⁸⁸ (chodili jsme).

10 – neosobní použití slovesa *ter* (mít):

Tento rys, dnes naprosto běžný v brazilské portugalštině, byl také připisován vlivu necivilizovaného obyvatelstva Brazílie a jeho jazykům, tedy kreolům a jazyku „*língua geral*“. Serafim da Silva Neto považuje neosobní použití slovesa *ter* na místě *haber* za typický rys venkovských dialektů a mluvy nižších městských společenských tříd. „Tento fenomén, obecný pro kreoly, představuje vývoj řady sbíhavých faktorů v ústech nekultivovaných lidí.“⁸⁹

Pro Chavese de Melo neosobní vývoj slovesa *ter* souvisí s tendencí, která se projevila už ve vulgární latině, kde vedle slovesa *habere* existovalo sloveso *tenere*, jenž s ním sdílelo mnoho významů. Tato dvě slovesa si významově konkurovala, až *tenere* převážilo ve svém posesivním významu a *habere* si zachovalo jiné ze svých sémantických hodnot. „(...) brazilská portugalština udělala ze slovesa *ter* = *vlastnit* to samé, co z *habere* = *vlastnit* udělala běžná latina: přiřadila mu existenciální smysl, přičemž ho zbavila v tomto významu, osobních flexí.“⁹⁰

11 – Předložkové vazby *em* se slovesy pohybu:

Např. *vou na cidade* (jdu do města), *cheguei na rua* (přišel jsem do ulice)⁹¹

Ve spisovné portugalštině se v těchto případech používají předložky *para* a *a*.

12 – použití tvaru osobního zájmena *mim* ve vedlejších větách se slovesem ve tvaru osobního infinitivu namísto tvaru *eu*:

Např. *para mim comer*⁹²

---

⁸⁸ Silva Neto, *Introdução*. op. cit. s. 142. Překlad můj zde i v dalších citacích.

⁸⁹ „Esse fenômeno, que é geral nos *crioulos*, representa o desenvolvimento, na boca de pessoas incultas, de uma série de fatores convergentes.“ Idem. s. 142.

⁹⁰ „(...) o português do Brasil fez do verbo *ter* = *possuir* o mesmo que de *habere* = *possuir* fez o latim corrente: atribuiu-lhe sentido existencial, tirando-lhe, nesta acepção, as flexões pessoais.“ Chaves de Melo. *A língua do Brasil*. op. cit. s. 63.

⁹¹ Silva Neto, *Introdução*. op. cit. s. 142.

Z vlastní zkušenosti se domnívám, že zde dochází k záměně korektního tvaru „para mim“ (pro mě), kdy slovo „para“ nese význam předložky, s tvarem „para eu comer“ (abych snědl), kde má slovo „para“ funkci spojky a zájmeno „eu“ ve větě stojí z nutnosti rozlišení osoby u tvaru osobního infinitivu slovesa, jako například ve větě:

Preparou uma sopa para mim comer.

Záměna *eu* za *mim* je pochopitelná, vždyť „preparou uma sopa para mim“ (připravil pro mě polévku) nemá k „preparou uma copa para eu comer“ (připravil polévku, abych se najedl) daleko.

Další příčinou tohoto zaměňování může být používání přízvučných osobních zájmen na místě nepřízvučných, v tomto případě s předložkou „para“, nejčastěji redukovanou na „p'ra“:

pediu-me -> pediu p'ra mim (požádal mě); *contou-me -> contou p'ra mim* (pověděl mi);

disse-me -> disse p'ra mim (řekl mi).

Takto snadno dochází ke zmíněné záměně ve větách s konstrukcí osobního infinitivu:

Ele pediu p'ra mim ver as criança. (Požádal mě, abych se podíval na děti.)

S tímto úkazem se setkáme i v mluvě učených lidí ze středních společenských tříd.

13 – nazalizace samohlásek:

V dnešní americké variantě portugalského jazyka je nosovost mnohem silnější než v evropské. Toho si všimli i badatelé, kteří se mluvenou portugalským jazykem zabývali. Uvádějí větší míru nosovosti například ve slovech *fome* [ˈfõmi] (hlad) a *cama* [ˈcãma] (postel). Někdo přisuzuje „přílišnou“ nazalizaci samohlásek indiánskému vlivu.⁹³ Regresivní i progresivní asimilace ve slovech s nosovou souhláskou je však v historii portugalského jazyka běžným a velmi častým jevem. Působení nazálních konsonantů na okolní samohlásky je jedním ze základů fonetiky a nalezneme ho i ve staré portugalské. Tato výslovnost se objevuje v mnoha variantách brazilské portugalské, ovšem v regionu, který je předmětem studia této práce, se výslovnost těchto slov uskutečňuje s otevřenými vokály.

Existuje mnoho dalších rysů brazilské portugalské považovaných za nesprávné. Přesto, že změny zřejmě způsobil hlavně vliv mimoevropských mluvčích, jsou svou podstatou vlastní portugalskému jazyku a hlavním činitelem při jeho vývoji nebyla rasa, ale míra alfabetizace a další historicko-sociální okolnosti. Ve formálních situacích nebo v psaném slově se s

---

⁹² Idem. s. 142.

⁹³ Chaves de Melo. *A língua do Brasil*. op. cit. s 67-68.

výše zmíněnými jevy setkáme zřídka, ale v hovorovém jazyce, jak již bylo zmíněno, se tyto formy objevují často. Psaný jazyk neustále působí jako stabilizátor a usměrňuje vývoj jazyka. V oblastech, kde je nedostatek škol a médií, tj. nedostatek působení spisovného jazyka, jazyk na jednu stranu zachovává svou archaickou podobu a na druhou stranu může přetvářet svou podobu nekontrolovatelnými inovacemi. Proto i samí Brazilci mnohokrát lépe porozumí novinovým článkům portugalských deníků než brazilské regionální literatuře čerpající z lidové mluvy. Přesto existuje jednotnost brazilské portugalštiny, která byla zapříčiněna její historickou formací. Skupiny Portugalců, které od šestnáctého století osidlovaly Brazílii, pocházely ze všech částí této vlasti a přinášely tak s sebou různé dialekty, mezi nimiž docházelo k interakci a postupnému zastírání rozdílů.⁹⁴ Původní obyvatelé, s nimiž se kolonizátoři dorozumívali prostřednictvím umělého jazyka *língua geral*, měli, stejně jako afričtí otroci, tendenci k jednotné modifikaci portugalského jazyka. Jejich jazyky byly také různorodé a tak neměly dlouhou životnost v rámci koloniální komunikace. Portugalský zájem na „poportugalštění“ všech obyvatel kolonie byl velký a skutečnost, že mluvit portugalsky znamenalo v koloniální společnosti být civilizovaný, zároveň znamenala, že dosáhnout vyššího společenského statutu bylo tím jednodušší, čím korektnější portugalštinou se mluvilo. Jednotnost brazilské portugalštiny má tedy hluboké kořeny a lze ji specifikovat obecnými charakteristikami kultivované mluvy, která se liší od evropské varianty portugalštiny. Není záměrem této práce stanovit přesné odlišnosti těchto dvou variant. Důležitější je zde heterogenita jednotlivých regionálních variant brazilské portugalštiny, bez níž se paradoxně jednota brazilské portugalštiny neobejde. Tyto varianty se mezi sebou liší natolik, že je lze lehce rozeznat často i na základě jedné krátké výpovědi. Serafim da Silva Neto charakterizuje tuto skutečnost jako „jednotu v rozmanitosti a rozmanitost v jednotě“.⁹⁵ Tato charakteristika by se dala ostatně aplikovat na celou brazilskou kulturu, která je přes svou nesmírnou různorodost v jistém smyslu jednotná.

3. Historie dialektologických studií v Brazílii

Za počátek studia brazilských dialektů je považován rok 1920, kdy vychází kniha Amadea Amarala *O dialeto caipira* (Dialekt caipira), což je první pokus o popsání jedné z regionálních variant americké portugalštiny. Dialekty evropské portugalštiny už před tím našly svého badatele - Leite de Vasconcelos již v roce 1882 publikoval studii o mirandském dialektu a

⁹⁴ Výjimkou může být např. vliv Portugalců z Azorských ostrovů, kteří kolonizovali určitá území ve velkých skupinách a mohli zanechat v jazykových variantách těchto regionů více stop (např. Florianópolis).

⁹⁵ „unidade na diversidade e diversidade na unidade“. Silva Neto, *Introdução*. op. cit. s. 271.

v roce 1901 získal doktorát s prací *Esquisse d'une dialectologie portugaise* (Náčrt portugalské dialektologie) na Pařížské univerzitě. Tato teze je v dialektologii portugalštiny považována za první významnou publikaci, ale brazilskou portugalštinou se zabývá jen okrajově. Leite de Vasconcelos je osobnostmi, o nichž zde pojednávám považován za velkého mistra, ale teprve Amaral upozornil tehdejší učence na nutnost dialektologického výzkumu v Brazílii. V knize *Dialekt caipira* se autor pokouší, i když někdy čistě intuitivně, zachytit lingvistické svéráznosti mluvy venkovanů ve státě São Paulo. Amaral vybízel k výzkumům, jejichž výsledky by mohly sloužit ke srovnání různých lokálních a regionálních jazykových jevů ve všech regionech země: „Jedině tak by se s jistotou vědělo, jaké jsou obecné charakteristiky brazilského dialektu, nebo brazilských dialektů, kolik a jakých je sub-dialektů, stupeň životnosti, větvení a zeměpisné oblasti každého z nich.“⁹⁶ Amaral se zřejmě neinspiroval v evropských průkopnících lingvistické geografie; v bibliografii nezmiňuje žádné z evropských studií, což ovšem nevylučuje, že je znal. Každopádně nenaznačil potřebu lingvistických atlasů ani hlouběji nerozpracoval metodologii dialektologického výzkumu. Zapřičinil však vznik hrstky studií stejného zaměření, jež jsou dodnes hlavními oporami pro většinu vědců zabývajících se brazilskými dialekty.

Publikace *O linguajar carioca* (Riodejaneirská mluva) z roku 1923 byla věnována Amaralovi, kterého její autor Antenor Nascentes obdivoval. Nascentes neprojevoval zájem o kultivovaný jazyk vyšších tříd, „zaprvé protože je správný, zadruhé protože mu chybí přirozenost a spontánnost lidového jazyka.“⁹⁷ V roce 1953 vyšlo nové vydání této knihy, které přináší novou formulaci pojmů a v duchu vědeckého pokroku přijímá nová označení. Navíc přináší novou kapitolu, ve které rozděluje brazilskou zemi podle jazykových charakteristik na šest velkých regionů – *amazonský*, *severovýchodní*, *bahijský*, *minasgeraiský*, *riodejaneirský* a *jižanský*. Tyto regiony Nascentes spojuje ve dvou velkých skupinách a přidává k nim jedno *netypické teritorium*. Svě rozdělení autor zakládá na vlastní zkušenosti z cest „z Oiapoque do Chuí, z Recife do Cuiabá“, což je dnes již klasická citace v brazilské dialektologii a ekvivalent ohromnosti Brazílie a jejích rozdílů.

---

⁹⁶ „Só então se saberia com segurança quais os caracteres gerais do dialeto brasileiro, ou dos dialetos brasileiros, quantos e quais os subdialetos, o grau de vitalidade, as ramificações, o domínio geográfico de cada um.“ Amaral, Amadeu. *O dialeto caipira: gramática, vocabulário*. 4^a ed., São Paulo: HUCITEC/INL – MEC, 1982. s. 44. Překlad můj zde i v dalších citacích.

⁹⁷ „(...) primeiro porque é correta, segundo porque lhe falta a naturalidade, a espontaneidade da língua popular.“ Nascentes, Antenor. *O linguajar carioca*. Rio de Janeiro: Organização Simões, 1953. s. 16. Překlad můj.

MAPA 1: Lingvistické oblasti Brazílie podle Antenora Nascentes

Zřejmě největší osobností v této souvislosti je profesor lingvistiky a filologie Serafim da Silva Neto, který věnoval velké úsilí studiu brazilské portugalštiny a neustále podněcoval rozvoj dialektologických výzkumů na brazilských univerzitách. Mnohokrát vystoupil se záměrem upozornit na nutnost a naléhavost studia brazilských dialektů. V *Introdução ao estudo da língua portuguesa no Brasil* (Úvod do studia portugalského jazyka v Brazílii), naráží na potřebu uskutečnění lingvisticko-etnografických exkurzí a sběru materiálů ve vnitrozemí Brazílie.⁹⁸ Vyzdvihoval význam každoročních univerzitních kurzů dialektologie, formaci odborníků a publikaci regionálních atlasů. Při Národním muzeu založil *Centrum dialektologických studií*, které mělo za jeden ze svých cílů pořádání kurzů dialektologie a podporu terénního výzkum, který pro něj úzce svazoval lingvistiku s etnologií. V roce 1955 založil *Revista Brasileira de Filologia* (Brazilský list filologie), který měl věnovat zvláštní pozornost brazilské portugalštině.⁹⁹ Ve svých publikacích vyjmenoval úkoly nutné k realizaci národního lingvistického atlasu, přičemž se jako první pokusil o sestavení dotazníku, který určil státu Amazonas.¹⁰⁰

Celso Cunha, který se také podepsal na vývoji studií brazilské portugalštiny a portugalštiny obecně,¹⁰¹ byl přítel a spolupracovník Silvy Neta. Přinesl znalost moderních lingvistických

⁹⁸ Silva Neto, *Introdução*. op. cit. s. 14.

⁹⁹ Brandão. *A Geografia linguística no Brasil*. op. cit. s. 47.

¹⁰⁰ Dotazník obsažen v: Silva Neto, Serafim. *Guia para estudos dialectológicos*. São Paulo: Livraria Virtual Incunábulo, 1955.

¹⁰¹ Např. jeho významná gramatika vypracovaná ve spolupráci s Lindley Cintrou.

teorií a uskutečňoval kongresy, na kterých mimo jiné pojednával o dialektologických studiích. Vyučoval na postgraduálních studiích a podílel se na mnoha projektech souvisejících s brazilskou portugalským. Serafim da Silva Neto a Celso Cunha společně na III. Mezinárodním kolokviu luso-brazilských studií konaném v roce 1957 v Lisabonu představili návrh Lingvisticko-etnografického atlasu Brazílie.

V roce 1958 vyšly dva úzké díly *Bases para a Elaboração do Atlas Linguístico do Brasil* (Základy pro vypracování lingvistického atlasu Brazílie) Antenora Nascentes, který v nich podává zprávu o zmíněném kolokviu a cituje následující rozdělení Brazílie na kulturní oblasti předložené v Lisabonu:

- Amazonie (Acre, Amazonas, Rio Branco, Pará a Amapá)
- Pobřeží severovýchodu (Maranhão, Piauí, Ceará, Rio Grande do Norte, Fernando de Noronha, Paraíba, Pernambuco, Alagoas a Sergipe)
- Vnitrozemí severovýchodu (Maranhão, Piauí, Ceará, Paraíba, Pernambuco, Alagoas a Bahia)
- Centrální vysočina (Minas Gerais a jihozápad Bahie)
- Středozápad (Goiás a Mato Grosso)
- Středo-východ (Rio de Janeiro, Federální distrikt, Espírito Santo, jih Minas Gerais a São Paulo)
- Jih (Paraná, Santa Catarina a Rio Grande do Sul)¹⁰²

Přikládá také vypracovaný dotazník a 606 geografických bodů, ve kterých by se měl uskutečnit výzkum. Návrh, který Nascentes předložil, je výchozím bodem pro každého, kdo studuje dialektologii brazilské portugalského.

Ve stejném roce se v Brazílii uskutečnily dva důležité kongresy, kterých se zúčastnili významní románští lingvisté, např. Lindley Cintra, Herculano de Carvalho, Manuel Alvar, Eugenio Coseriu nebo Diego Catalán, kterým tak byly představeny tehdejší tendence v brazilské lingvistice.¹⁰³

Postupně začaly vznikat regionální atlasy, které v následující části krátce představím a zmíním některé charakteristické jazykové jevy vyzorované v jednotlivých regionech.

---

¹⁰² Nascentes, Antenor. *Bases para Elaboração do Atlas Linguístico do Brasil*. Ministério da Educação e Cultura: Casa de Rui Barbosa, 1958. s. 8.

¹⁰³ Brandão. *A Geografia Linguística no Brasil*. op. cit. s. 51.

4. Lingvistické atlasy v Brazílii

V roce 1963 vyšel první brazilský lingvistický atlas pod názvem *Atlas prévio dos falares Baianos* (Předběžný atlas bahijských dialektů), který byl vypracován pod vedením profesora Nelsona Rossiho na Bahijské federální univerzitě. Řídil se přísnými pravidly sběru údajů založenými na výzkumech uskutečněných v Evropě. Při práci v terénu však nebylo přihlíženo k pohlaví ani k věku informantů, mezi nimiž převažovali analfabeti. V tomto průkopnickém díle se jistě najdou nedostatky, na základě podaných informací však bylo možné dojít k určitým závěrům. Byly stanoveny izoglosy mezi pěti podoblastmi bahijského dialektu, který zasahuje kromě státu Bahia do částí států Sergipe, Minas Gerais a Goiás.¹⁰⁴ Bylo poukázáno na různé realizace /r/ a /s/ ve finálních pozicích, přičemž nejčastější se zdá být jejich redukce. Vokální systém bahijského dialektu vyvozený z tohoto atlasu je charakteristický neutralizací /ɛ/, /e/ a /i/ a /ɔ/, /o/ a /u/ v nepřízvučné pozici, s upřednostňováním polootevřených samohlásek.¹⁰⁵ V lexiku byly nalezeny archaické formy a u některých výrazů bohatství označujících pro jedno označované.

Professor Nelson Rossi a jeho studenti se zasloužili také o publikaci *Atlas linguístico de Sergipe* (Lingvistický atlas státu Sergipe) roku 1987 (přičemž Atlas už byl připraven k publikaci 14 let předtím).¹⁰⁶ Druhý díl tohoto atlasu vyšel v roce 2005. Pro vypracování projektu byla velmi cenná zkušenost z předchozího výzkumu a zpracování *Předběžného atlasu bahijských dialektů*. Badatelé použili zdokonalený soubor metod a nový atlas považovali za pokračování atlasu bahijského dialektu. V každé lokalitě byli vyhledáni jeden muž a jedna žena, na které byl aplikován dotazník zdokonalený podle poznatků z minulého výzkumu. Věk informantů byl homogennější než u *Předběžného atlasu bahijských dialektů*, stáří jejich většiny se pohybovalo mezi 35-50 lety. Bylo také přihlíženo k ekonomickým aktivitám převažujícím ve zkoumaných lokalitách. Další inovací při práci v terénu bylo využití postupu, kdy po vyplnění dotazníku výzkumník předložil tvary, které slyšel při předchozích rozhovorech v dané oblasti a požadoval vysvětlení jejich významu.¹⁰⁷ V současnosti probíhá zpracovávání korpusu zaznamenaného v Sergipe a plánuje se vydání druhého dílu Lingvistického atlasu Sergipe.

---

¹⁰⁴ Aguilera, Vandersi de Andrade [et alii]. *A Geolinguística no Brasil*. Londrina: Editora UEL, 1998. s. 22-23.

¹⁰⁵ Brandão. *A Geografia Linguística no Brasil*. op. cit. s. 56.

¹⁰⁶ Idem. s. 79.

¹⁰⁷ Idem. s. 83.

V roce 1977 vyšel první díl *Esboço de um Atlas linguístico de Minas Gerais* (Náčrt lingvistického atlasu státu Minas Gerais), jehož tři další části jsou připravovány. Výzkum pro tento atlas neproběhl jen v oblasti lingvistické geografie, ale také v oblasti sociolingvistiky. Zahrnuje tedy velká i malá města stejně jako izolované osady ve vnitrozemí. Výzkumy ve státě Minas Gerais ukázaly, že na tomto území lze rozlišit tři dialekty. Jeden se nachází v jižní a středozápadní části státu, tzv. dialekt *paulista*, tedy saopaulský dialekt, který bývá někdy nazýván *caipira*. Druhý je na severu státu, kde mluva vykazuje charakteristiky bahijského dialektu - kromě již zmíněného užívání nízkých samohlásek také přítomnost neznělé postalveorální afrikáty, např. ve slovech [ˈmutʃu] (velmi) nebo [ˈotʃu] (osm) a alveorálních oklusiv /t/ a /d/, např. ve slovech [iˈdadi] (věk) a [ˈdēti] (zub). Třetí zahrnuje hlavní město a přilehlé oblasti až po východní hranici státu – ten představuje dialekt zvaný podle celého státu *mineiro*. Mineirská varianta se vyznačuje především tvorbou diftongů /aj/, /ej/ a /ow/ ve finálních pozicích před sibilantou, např. [ˈfajs] (dělá) nebo [ˈnojs] (my).¹⁰⁸

Tyto tři doposud uvedené atlasy umožňují nahlédnout na jazykovou realitu sousedních oblastí a potvrdit, že se Antenor Nascentes nemýlil, když ve svých *Základech pro vypracování lingvistického atlasu Brazílie* zahrnul státy Sergipe, Bahia a severní část Minas Gerais do stejného dialektického celku.

V roce 1984 následovaly dva ze tří dílů dalšího regionálního atlasu – *Atlas linguístico da Paraíba* (Lingvistický atlas státu Paraíba). Ten na rozdíl od svých předchůdců tvoří součást většího projektu, který zkoumá kromě dialektů také kultivovaný jazyk a regionální psanou podobu jazyka skrze analýzu novin, povídek apod. Oproti ostatním atlasům v rámci Brazílie byly provedeny rozhovory se třemi až deseti osobami v každém zkoumaném místě. Také byl poprvé rozdělen dotazník na dvě části: jednu obecnou a druhou specifickou, zaměřenou na hlavní zemědělské produkty ve státě. Při výzkumu byly brány v potaz demografické, ekonomické a společensko-kulturní údaje, nebo např. způsob dopravy, dostupnost apod. Jako typické pro dialekt mluvený ve státě Paraíba se ukázaly například následující charakteristiky: diftongizace vokálů /a/, /e/, /ɛ/, /i/, /ɔ/, /o/ a /u/ v jednoslabičných slovech a finálních přízvučných slabikách; ztráta finálních hlásek /l/, /ʃ/ a /s/, vokalizace /ŋ/ a /ʌ/; redukce hláskových skupin /ŋo/, kde zůstává pouze nazalizace; nebo častá realizace /r/ na konci slabiky jako aspirované vibranty. V morfologii byl zjištěn například fenomén analogické uniformizace přípon mužského a ženského rodu /-o/ a /-a/ např. *monte* - > *monto* (kopec), nebo *tempestade* -> *tempestada* (bouře) a opačný jev, kdy jsou tyto morfémy nahrazovány

---

¹⁰⁸ Idem. s. 35.

jediným sufixem /-e/, např. *mestra* -> *mestre* (magistra, mistryně). Atlas také odhalil bohatství slovníku – pro některé označované se našlo i šest různých lexémů.

Atlas linguístico do Paraná (Lingvistický atlas státu Paraná) je v pořadí pátý zhotovený regionální atlas, publikovaný v roce 1994 zásluhou profesorky Státní Univerzity v Londrině Vanderci de Andrade Aguilerové. Druhý díl vyšel o dva roky později. Atlas se vyznačuje pečlivým zpracováním teorie a metodologie a pozorným přístupem k jazykovým zvykům rozmanitých kultur, které vedle sebe žijí na území státu. Historie státu Paraná se odlišuje od dějin regionů, jimiž se zabývaly předchozí atlasy, mnohem větší mírou evropské kolonizace a blízkostí hranice španělsky mluvících zemí, Argentiny a Paraguaye. Dotazník použitý při výzkumu byl přejet z dotazníku pro stát São Paulo, který vyšel v roce 1983. Na severu státu se projevují charakteristiky saopaulského dialektu, zatímco na jihu je typické například zachování finálních nepřízvučných /e/ a /o/. Pro představu o rozdílnosti dialektů těchto dvou regionů v jediném státě postačí pohlédnout na kontrast výslovnosti slova „mléko“ na jihu [ˈlejte] a na severu státu [ˈlejtʃi].¹⁰⁹

Jedno z hledisek brané v potaz při zpracování jazykových atlasů je etnografie, jako je tomu u *Atlas linguístico-etnográfico da Região Sul* (Lingvisticko-etnografický atlas jižního regionu), který vyšel v roce 2002. Tento atlas zahrnuje státy Paraná, Santa Catarina a Rio Grande do Sul, státy, které vykazují podobné rysy díky stejné historii osídlování, kdy z Evropy přijížděli hlavně Azořani, Němci, Italové, Španělé, Poláci a Japonci. Na druhou stranu získaly vliv saopaulských migrantů a gaučů, kteří přispěli k formaci lokálních dialektů v těchto oblastech. Tyto státy se také nacházejí pod vlivem kulturní výměny se sousedními hispánsko-americkými státy.

Nedávná publikace *Atlas linguístico sonoro do Pará* (Lingvistický sonorní atlas státu Pará) z roku 2004 byla zhotovena v elektronické verzi na CD-romu. Amazonský stát Pará by také měl získat další atlas – *Atlas geo-sociolinguístico do Pará* (Geo-sociolingvistický atlas státu Pará), z jehož názvu lze vyrozumět význam, který je při jeho zpracování přikládán sociolingvistickému hledisku. Měl by proběhnout urbánní i venkovský výzkum, přičemž dotazník je opět adaptován z pilotního dotazníku pro stát São Paulo.¹¹⁰

---

¹⁰⁹ Idem. s. 102.

¹¹⁰ Idem. s. 162.

Zpracován byl také *Atlas linguístico do Estado de Amazonas* (Lingvistický atlas státu Amazonas), který byl předložen jako doktorská práce Luízy de Carvalhové v roce 2004.

Dialektologická studia v Brazílii se stále rozvíjejí, a zatímco probíhá příprava dalších regionálních atlasů, lingvisté v této oblasti hojně publikují. Na federálních a státních univerzitách jsou uskutečňovány výzkumy přínosné jak pro regionální atlasy jednotlivých států, tak pro společný projekt všech brazilských dialektologů – *Atlas linguístico do Brasil* (Lingvistický atlas Brazílie).

Od osmdesátých let se pod vedením Pedra Carusa rozvíjí projekt *Atlas linguístico do Estado de São Paulo* (Lingvistického atlasu São Paula), jehož dotazník¹¹¹ vyšel v roce 1983. Dotazník počítá s velkými sémantickými oblastmi „Země“ a „Člověk“. První, se 141 otázkami, je rozdělena na: a, přírodu (atmosférické jevy, planety, počasí); b, floru (stromy, plody); c, léčivé byliny; d, faunu. Druhá, která má 161 otázek, se dělí na: a, části těla, funkce, nemoci; b, oblečení, obuv; c, zemědělství, zemědělské nástroje; d, hračky a dětské hry. Nakonec je dotazník doplněn šesti otázkami týkajícími se lidové mytologie a pověr (*boitatá, caipora, lobisomem, saci, mula-sem-cabeça, curupira*) a otázkou nazvanou *osobní zkušenost*, která má usnadnit záznam gramatických variací. Kromě dotazníku pro São Paulo vznikly další studie zabývající se variantou portugalštiny mluvenou v tomto státě. Tu se tato práce pokusí přiblížit podrobněji ve třetí kapitole.

V některých regionech je dialektologický výzkum považován za důležitý nástroj, který bude moci poskytnout údaje pro přeformulování výuky portugalského jazyka v prvním stupni základního vzdělání.¹¹² Takový je například *Projeto do Atlas linguístico do estado do Ceará* (Projekt lingvistického atlasu státu Ceará).

Ve státě Acre, který byl do brazilského teritoria zahrnut až v roce 1903, vznikl první dialektologický výzkum v roce 1985. Jednalo se o diplomovou práci Luísy Lessové pod vedením Gladstona Chavese de Melo nazvanou *Termos e expressões populares do Acre* (Lidové termíny a výrazy v Acre). Ve státě lze nalézt svéráznosti společné pro amazonský region, přičemž významnou roli v místním dialektu hraje blízkost Peruánské a Bolivijské hranice. Přesto jsou v lokalitě i rysy společné ostatním brazilským regionům.¹¹³ V současnosti probíhají práce na knize *Atlas etnolinguístico do Acre* (Etnolingvistický atlas státu Acre).

---

¹¹¹ Caruso, Pedro. *Atlas Linguístico do Estado de São Paulo: questionário*. Assis: Instituto de Letras, História e Psicologia – UNESP/Prefeitura Municipal de Assis, 1983.

¹¹² Brandão. *A Geografia Linguística no Brasil*. op. cit. s. 63.

¹¹³ Aguilera. *A Geolinguística no Brasil*. op. cit. s. 137.

Připravuje se také *Atlas etnolinguístico dos pescadores do Estado do Rio de Janeiro* (Etnolingvistický atlas rybářů státu Rio de Janeiro), jehož zpracování začal koordinovat už Celso Cunha. V současnosti práce probíhá pod vedením Silvie Brandãoové.

Dalším atlasem, který je právě ve vývoji, je *Atlas linguístico de Mato Grosso do Sul* (Lingvistický atlas státu Mato Grosso do Sul). V tomto státě proběhla kolonizace Portugalci a saopaulskými míšenci, kteří hledali zlato; pozdější přistěhovalce tvoří obyvatelé ze São Paula, Ria Grande do Sul a z Paraná, ale také mnoho cizinců, předně Španělů a Portugalců. Ze sousedních zemí přijíždějí Paraguayci a Bolivijci, s nimiž odedávna probíhá obchodní i kulturní výměna, která v určitých částech státu zapříčiňuje bilingvismus. Jedná se o poměrně izolovaný region s mnoha stále neobjevenými kouty¹¹⁴ a levnými a úrodnými pozemky, který se „dodnes nachází ve stádiu zabírání území“.¹¹⁵ Z těchto důvodů lze v hovorovém jazyce tohoto vnitrozemního státu najít zajímavé formy, které by badatelé rádi zaznamenali, než budou pohlceny.

Rozhodně nebyly vyjmenovány veškeré studie, které se zabývají regionální variací brazilské portugalštiny, ale bylo nastíněno panoráma, ve kterém v různých částech této země vnikají. Stále schází lingvistické údaje, které by umožnily celkový náhled na brazilskou portugalštinu, definování izoglos a rozlišení oblastí. V Brazílii v posledních letech dochází k masové urbanizaci. Pokud přihlédneme k číslům uvedeným v knize *Geolinguística no Brasil* (Geolingvistika v Brazílii), zjistíme, jakým způsobem narůstá tamní populace. Podle sčítání lidu v roce 1950 žilo z celkového počtu 51.944.397 obyvatel 33.161.506 ve venkovských oblastech, zatímco ve městech jen 18.782.891 (procentuálně 63% na venkově a 37% ve městech). Statistika sčítání lidu v roce 1991 ukazuje nárůst obyvatelstva na 146.917.459, přičemž na venkově žilo 36.041.633 a ve městech 110.875.826.¹¹⁶ Je s podivem, jak rychle stoupl počet obyvatel země a především jak vyrostla města. Stále více lidí má přístup k telekomunikačním prostředkům a k mediím a k internetu, modernizace přichází zároveň s globalizací, intenzivní vnitřní migrace v zemi přináší novou společenskou realitu, kterou nutně provází a budou provázet jazykové změny. Nutnost vytvořit národní lingvistický atlas Brazílie shrnuje Suzana Cardoso, když píše:

„Lingvistické a extralingvistické situace, fakta a údaje zdůvodňují uvažování o vytvoření národního atlasu. (...) Vše naznačuje, že nastal čas. Důvody *strito sensu* lingvistické, důvody společenské a důvody spojené s politikou výuky mateřského jazyka, a samá politika porozumění

¹¹⁴ Tuto krajinu i mluvu místních obyvatel ve svých knihách popisuje Guimarães Rosa.

¹¹⁵ Aguilera. *A Geolinguística no Brasil*. op. cit. s. 147.

¹¹⁶ Idem. s. 166-167.

rozmanitosti používání portugalštiny, se zkrátka, jak se zdá, stávají ospravedlněním toho, co je předkládáno.“¹¹⁷

Dnešní nutnost dialektologického výzkumu v Brazílii se zdá být ještě naléhavější, než v roce 1920, kdy se o ní poprvé zmínil Amadeu Amaral. Amaral také napsal, že dialekt caipira je „v nejbližší době odsouzen k zániku“.¹¹⁸ Jak však uvidíme v následující kapitole, jeho slova se nenaplnila.

---

¹¹⁷ „Situações, fatos e dados linguísticos e extralinguísticos justificam a deliberação de fazer-se um atlas nacional. (...) E, tudo indica, parece ter chegando a hora. Razões de ordem linguística *strito sensu*, de ordem social, de ordem histórica, e ainda relacionadas a política de ensino da língua materna e a própria política de entendimento da diversidade de usos do português parecem, de forma resumida, constituírem-se na justificativa do que se propõe.“ Idem. s. 169-170. Překlad můj.

¹¹⁸ „condenado a desaparecer em prazo mais ou menos breve“. Amaral. *Dialeto Caipira*. op. cit. s. 42.

KAPITOLA III.

Dialekt caipira

- *Ei, Zé! Tô cum pobrema!*
- *Então são dois! A pronúncia certa é „problema“!*¹¹⁹

1. „Caipirové“

Když v roce 1982 Maurício de Sousa, jeden z neznámějších brazilských tvůrců komiksů pro děti,¹²⁰ vytvořil postavu Chica Benta inspirovanou příbuzným z venkova, bylo již jisté, že životnost dialektu caipira je delší, než předpokládal Amadeu Amaral. Jazyk Chica Benta je v komiksu představován ortografickými chybami, kterými se přibližuje skutečné podobě dialektu, který je v dnešním brazilském kontextu nezaměnitelný. Stejnou ortografii používají i jazykovědci ve studiích, aby důrazně odlišili tuto mluvu od spisovné portugalštiny. Chico Bento, jehož nové díly vycházejí dodnes a jsou zanimované v televizních seriálech, představuje stereotyp venkovského chlapce z vnitrozemí státu São Paulo. Pobíhá výhradně bosý, v prostém oblečení a se slaměným kloboukem. Chodí do školy, ale raději si hraje s kamarády, krade guavy ze sousedova stromu, nebo prožívá nejrůznější dobrodružství, která život v divočině nabízí. Vstává s východem slunce a pomáhá otci s prací na poli. Je trochu líný, ale hodný, chrání a miluje zvířata a přírodu a není ani trochu hloupý. Má bratrance v hlavním městě, se kterým se o prázdninách navštěvují, a na povrch tak vystupují rozdíly mezi životními realitami těchto chlapců. Chico Bento bývá považován za důvěryhodného zástupce brazilského venkovského lidu.

Skutečnost je samozřejmě trochu jiná, což lze vyčíst ze svědectví lingvistů a brazilského intelektuála a významného literárního kritika Antonia Candida. Kniha *Parceiros do Rio Bonito* (Společníci od řeky Rio Bonito) je jeho jediná sociologická studie. Jejím prvotním záměrem bylo analyzovat vztah mezi literaturou a společností skrze lidovou poezii, která se projevuje v typickém zpívaném tanci *cururu* saopaulských venkovanů.¹²¹ Cesty, které podnikal od roku 1947 do roku 1954¹²², však vydaly materiál na práci o samých společenských aspektech života těchto venkovanů.

¹¹⁹ Souza, Maurício. *Chico Bento, číslo 1*. São Paulo: Editora Abril, 1982, s. 18. Viz příloha číslo 1 a 2.

¹²⁰ Jeho neznámějším komiksem je zřejmě *Turma da Mônica*.

¹²¹ Candido, Antonio. *Parceiros do Rio Bonito: Estudo sobre o caipira paulista e a transformação dos seus meios de vida*. São Paulo: Livraria duas cidades, 1971. s. 9.

¹²² Výzkum proběhl v okresech Piracicaba, Tietê, Porto Feliz, Conchas, Anhembi, Botucatu, a hlavně Bofete.

Amadeu Amaral se při popisu caipirů¹²³ omezil na význam „nevzdělaní a zaostali plantážníci“.¹²⁴ Také uvádí, že dialekt byl používán „většinou populace a přenášel svůj vliv i na samou kultivovanou menšinu.“¹²⁵ V době, kdy Amaral napsal svou knihu, ovšem téměř veškerá populace mimo města v Brazílii neměla přístup ke školní docházce.¹²⁶ Amaral při popisu vzniku tohoto slova tvrdí, že bylo v devatenáctém století používáno v podobném významu v Portugalsku a cituje například Vasconcelose, který ho zaznamenal. Vše však naznačuje, že jeho původ je indiánský, což etymologům umožňuje představu o nejrůznějších vývojech. Amaral píše: „Někteří ho odvozují od „currupira“, aniž by si dali práci s vysvětlením změny; jiní od „caapora“, což je ještě výstřednější, pokud vůbec možné.“¹²⁷ Castro se přiklání k nejnovějšímu vysvětlení, které vidí jeho původ v jazyku *língua geral*, ve kterém *kai-ñ-çará* (ze kterého se vyvinul termín *caičara*) označovalo obyvatele pobřežní oblastí, a *kai- ñ-pirá* (ze kterého se vyvinulo slovo *caipira*) obyvatele vnitrozemí.¹²⁸ Podle slovníku Houaiss¹²⁹ se slovo „caipira“, v brazilské portugalštině používá jako adjektivum a substantivum vyjadřující mužský nebo ženský rod. Přídavné jméno má hlavní významy:

- 1 - vlastní venkovskému lidu, žijící mimo města
- 2 – žijící venkovský život, nevzdělaný, má málo společenského soužití, a hrubé zvyky (někdy v pejorativním smyslu)
- 3 – vztahující se ke „caipirovi“

Podstatné jméno má hlavní významy:

- 1 – člověk pocházející nebo žijící v části Jihovýchodního nebo Středozápadního brazilského regionu, obzvláště v São Paulu, rurálního původu, charakterizovaný zemědělskou obživou, putovní kulturou a tím, že nevlastní pozemek
- 2 – prostoduchý člověk, většinou venkovan, který má málo vzdělání a nemá příliš vytríbené způsoby

¹²³ Dovolím si používat tento počestělý výraz.

¹²⁴ „os roceiros ignorantes e atrasados” Amaral. *O Dialeto*. op. cit. s. 41.

¹²⁵ „(...) a grande maioria da população e estendia a sua influência à própria minoria culta.” Amaral. *O Dialeto*. op. cit.

¹²⁶ Až do šedesátých let žila většina brazilské populace na venkově. Castrová, Vandersí. *A resistência de traços do dialeto caipira : estudo com base em atlas linguísticos regionais brasileiros*. Doktorská práce, Universidade Estadual de Campinas. 2006. s. 45. Dostupné na <http://www.bibliotecadigital.unicamp.br/document/?code=vtls000430167>

¹²⁷ „Uns derivam-na de "currupira", sem se dar o trabalho de explicar a transformação; outros, de "caapora", o que é ainda mais extravagante, se é possível.” Amaral, *O Dialeto*. s. 106.

¹²⁸ Castro. s. 39.

¹²⁹ Houaiss, Antônio. *Dicionário eletrônico Houaiss da língua portuguesa*. Versão 1.0. Rio de Janeiro: Editora Objetiva, 2011.

Silva Neto mluví o kultuře caipira jako o „pokračování a rozvoji (...) bývalých indiánských domorodých vesnic.“¹³⁰ Teprve Candido předkládá podrobnější charakterizaci tohoto člověka, přičemž vychází z historických pramenů a společensko-antropologického hlediska. Nepoužívá slovo caipira ve smyslu rasového typu – ten vyjadřuje výrazem *caboclo* (míšenec bělocha a indiána, který tvoří převážnou část tradiční populace venkova státu São Paulo):

„Pro označení kulturních aspektů se zde používá caipira, který má výhodu, že není nejednoznačný (vyjadřuje odedávna způsob bytí, způsob života, nikdy typ rasy), a nevýhodu, že se kvůli zatvzrelému používání vztahuje pouze k oblasti saopaulského historického vlivu.“¹³¹

Samí caipirové mezi sebou termín caipira také používají. Ada Natal Rodriguesová, která při svém výzkumu vyzpovídala mnoho z nich, podává svědectví:

„Všichni jsou si více méně vědomi, že *caipira* je synonymum „zaostalého“ nebo „prostoduchého“. (...) Informant číslo 4 se považuje za caipiru, protože *nemá vzdělání*. Informant číslo 21, známý pro svou prudkou povahu, přesto, že byl během rozhovorů laskavý, věřil, že ve skutečnosti byl zvukový záznam pořízen, aby byli *caipirové* pro posměch.“¹³²

Sociolingvistický test, kterému badatelka podrobila několik lidí z urbánní oblasti Piracicaby, ukázal, že většina z nich považuje mluvu z ukázky nahraného rozhovoru s venkovanem za „hezkou“ a myslí si, že takto ještě mluví hodně lidí.¹³³ Rodriguesová také zaznamenala předsudky caipirů vůči černochům a Italům, proti nimž se staví do opozice.¹³⁴ Caipira může být černoch, míšenec i běloch, ale většinou je potomkem míšenců Portugalců s indiány. Historická formace caipirů je svázána s výpravami bandeiras. Nově vzniklá společnost asimilovala prvky portugalské a indiánské kultury, jak vysvětluje Candido:

---

¹³⁰ „continuação e desenvolvimento de (...) antigas aldeamentos indígenas.“ Silva Neto. *Introdução*. op. cit. s. 124.

¹³¹ „Para designar os aspectos culturais, usa-se aqui caipira, que tem a vantagem de não ser ambíguo (exprimindo desde sempre m modo-de-ser, um tipo de vida, nunca um tipo racial), e a desvantagem de restringir-se quase apenas, pelo uso inveterado, a área de influência histórica paulista.“ Candido, Antonio. *Parceiros*. op. cit. s. 22. Překlad můj zde i v dalších citacích.

¹³² „Todos estão mais ou menos conscientes de que *caipira* é sinônimo de „atrasado“ ou „ingênuo“. (...) O informante número 4 se julga caipira porque *não tem instrução*. Já o informante numero 21, conhecido pelo gênio turbulento, embora fosse afável durante a entrevista, acreditava que, no fundo, a gravação serviria para zombar *dos caipiras*.“ Rodriguesová, Ada Natal. *O Dialeto Caipira na Região de Piracicaba*. São Paulo: Ática, 1974. s. 28. Překlad můj zde i v dalších citacích.

¹³³ Idem. s. 34.

¹³⁴ Podle venkovanů černoši kradou a Italové vykořisťují. Idem. s. 27-28.

„Z geografické expanze obyvatel saopaulského státu v 16., 17. a 18. století, vyplynula nejen inkorporace území do amerických zemí portugalské koruny, ale také definice určitých typů kultury a společenského života podmíněných z velké části oním velkým fenoménem mobility. (...) v určitých částech velkého území proniknutého výpravami bandeiras – už příznačně pojmenovaného Paulistánie – se počáteční charakteristiky obyvatel São Vicente¹³⁵ rozvinuly v subkulturní variantě portugalského původu, kterou lze nazvat ‚kultura caipira‘.“¹³⁶

Kombinace kulturních rysů Portugalce a indiána se přizpůsobila kočovnému životu bandeirantů, kteří záviseli z velké části na lovu a sběru plodů. Proto se do obydlí, do stravy a do charakteru caipiry navždy vtiskla provizornost dobrodružství.¹³⁷ Koloniální systém umožňoval využívání půdy bez jakýchkoli poplatků, čehož tito lidé, po skončení výprav, využívali a usazovali se. Caipirové bydleli (a v některých oblastech stále bydlí) v téměř naprosté izolaci, nebo jsou zahrnuti do nevelké skupiny spolu se sousedy, kteří někdy sídlí i několik kilometrů daleko. Zároveň byli nezávislí a neteční vůči společenským změnám. Takto se formovala „kultura caipirů, (...) která zahrnovala části kapitanátů Minas Gerais, Goiás a také Mato Grosso. Kultura spojená se způsoby družnosti a živobytí, které se opíraly, řekněme, v minimálních řešeních, která dostačovala pouze na udržení života jednotlivců a soudržnosti sousedství.“¹³⁸ Stravovali se především fazolemi, kukuřicí, maniokem a plody, které sbírali a za masitou stravou se vydávali na lov a rybolov. Indiánské plodiny zpracovávali po portugalském způsobu a při lovu využívali znalostí svých domorodých předků. Domácí výroba pokryla veškeré potřeby - nádobí, oblečení, obuv i cukr. Toto minimum pro živobytí šlo ruku v ruce s minimem společenským. Jejich hlavní kontakt s lidmi probíhal, když šli do více méně vzdáleného obchodu koupit sůl. Kromě sporadických návštěv obchodu vznikly v sousedstvích, tzv. „bairros“, určité projevy solidarity, kdy v případě potřeby jednotlivce kolektiv společně pracoval na poli nebo při stavbě domu apod. Tato aktivita se nazývá „mutirão“ a často ji doprovází slavnost. Ale hlavním kritériem pro seskupení sousedství byla

---

¹³⁵ São Vicente bylo první město založené Portugalci v Americe, v roce 1532. Město São Paulo bylo založeno v roce 1554 (zakladatelé byli otci Manuel da Nóbrega a José de Anchieta).

¹³⁶ „Expansão geográfica dos paulistas, nos séculos XVI, XVII e XVIII, resultou não apenas na incorporação de território às terras da Coroa portuguesa na América, mas a definição de certos tipos de cultura e vida social, condicionados em grande parte por aquele grande fenômeno de mobilidade. (...) em certas porções do grande território devassado pelas bandeiras e entradas – já denominado significativamente Paulistânia – as características iniciais do vicentino se desdobraram numa variedade subcultural do tronco português, que se pode chamar de „cultura caipira“. Candido. *Parceiros*. op. cit. s. 35.

¹³⁷ Idem. s. 37.

¹³⁸ „(...) cultura caipira, (...) abrangia partes das Capitánias de Minas, Goiás e mesmo Mato Grosso. Cultura ligada a formas de sociabilidade e de subsistência que se apoiavam, por assim dizer, em soluções mínimas, apenas suficientes para manter a vida dos indivíduos e a coesão dos bairros.“ Idem. s. 79.

účast obyvatel na místních náboženských oslavách. Skupina tedy byla napojená na „centrum“, kam se vydávala vyhledat sůl, náboženství nebo spravedlnost.

Věci se však změnily se vznikem velkofarem a městysů. Nastala nová společenská stratifikace rozlišující od sebe statkáře (kteří většinou půdu pronajímali nebo k práci na ní využívali otroky, později nádeníky), malé farmáře (vlastníky, často nelegální) a pachtýře. Nevyšší vrstva, tedy statkáři měli tendenci následovat rozvoj městských center a nejnižší vrstva, pachtýři, měli málokdy dostatečnou stabilitu k tomu, aby se adekvátně zapojili do společnosti.¹³⁹ Proto ve střední vrstvě najdeme největší projevy typické pro kulturu caipira. Candido srovnává caipira s jeho předkem indiánem, který také nebyl schopný rychle se adaptovat na výrobní a vyčerpávající způsob práce ve velkostatku cukrové třtiny nebo kávy.¹⁴⁰ Města se stále přibližují a caipira se musí přizpůsobovat.

„Kultura caipiry, stejně jako ta primitivní, nebyla stvořena pro pokrok: její změna je její konec, protože je založena na tak nejistých způsobech ekologického a společenského přizpůsobení, že jejich proměna vyvolá kolaps kulturních forem, které jsou jimi podmíněné.“¹⁴¹ V době, kdy Candido prováděl výzkum, byli již tito lidé závislí na nákupu většiny potravin i domácích potřeb. Ze základních potravin, které tvořily jejich jídelníček, nebyly kupované jenom fazole. I slaměné klobouky, které nejsou na výrobu složité, si kupovali.¹⁴² Co se týče lovu, kontaktem s urbánními standardy byl odloučen od práce a byl praktikován jen jako obrana plantáží, případně zábava. Nuceni mít alespoň trochu peněz, aby nakoupili šaty a potraviny, prodávají část své sklizně, sbírají a prodávají banány, občas smění pár vajec „a žijí v největší bídě“.¹⁴³

Etapu, ve které Candido našel zkoumanou skupinu, je přechodná. Jelikož se caipira nedokáže přizpůsobit stále většímu náporu kultury, musí buď přijmout podmínky a nechat se zaměstnat na farmě, která mu nepatří, nebo migruje do měst, kde většinou pracuje na stavbě nových domů a dostává se na okraj společnosti. V nejlepším případě se dokáže vymanit koupí pozemku, ale ani to mu ještě nezaručuje dobré živobytí.

Při výzkumu provedeném v roce 1985 v regionu Morrinhos ve státu Goiás se Maria da Costa Vilefortová soustředila na místními caipiry. Na rozhovor všichni přišli v nejlepším oblečení, které měli. Všichni si stěžovali na obtíže, kterým čelí, aby přežili a vychovali děti. Přesto, že

---

¹³⁹ Idem. s. 81.

¹⁴⁰ Idem. s. 82.

¹⁴¹ „A cultura do caipira, como a do primitivo, não foi feita para o progresso: a sua mudança é o seu fim, porque está baseada em tipos tao precários de ajustamento ecológico e social, que a alteração destes provoca a derrocada das formas de cultura por eles condicionada.“ Idem. s. 82.

¹⁴² Idem. s. 179.

¹⁴³ „vivem na mais completa miséria.“ Idem. 171.

znali rádio a televizi, ani jeden nepřipustil možnost, že člověk byl na měsíci, protože „měsíc je Boží tajemství“. Zejména se ukázaly problémy, které mluvčí dialektu mají při styku s obyvateli měst, kteří pro ně nenacházejí trpělivost a nevysvětlí jim to, co nemohou vědět. Při návštěvě nemocnic jim někdy není poskytnuta péče „*não por ruindadi di medicu nem di enfermeru (...) é qui a pessoa daqui vai falá lá, ganha má resposta, prouqué eli num intendi cumé qui fala.*“¹⁴⁴ Osoba, která poskytla rozhovor, z něhož pochází tento úryvek, badatelce svěřila, že kdyby v nemocnici byla s ní, určitě by se domluvila. To znamená, že by potřebovala tlumočníci.

Když Rodriguesová prováděla analýzu sebraného materiálu ve fonetické laboratoři Lisabonské univerzity, lidé, kterým úryvky rozhovorů přehrála, vyjádřili jednotný názor, že onen jazyk je nesrozumitelný a jeho rytmus a určité prvky připomínají angličtinu.¹⁴⁵ Tak daleko má dialekt caipira k evropské portugalštině.

2. Původ a oblasti dialektu caipira

Caipira se bezesporu pozná hlavně podle mluvy, jejíž podoba má hluboké kořeny. Podle názoru Teodora Sampaia a Amadea Amarala účastníci výprav bandeiras do vnitrozemí mluvili hlavně jazykem língua geral nebo tupi, ale vzhledem k nedostatku dokumentů, které by toto stanovisko potvrdily a vzhledem k portugalským archaismům, které lze v dialektu caipira najít, Chaves de Melo předpokládá, že tito lidé byli většinou bilingvní.¹⁴⁶ Jelikož byli mimo dosah jazykových vln, které přicházely z městských center a mimo dosah psaného jazyka, zachovala se mezi nimi původní podoba určitého „smíšeného“ jazyka. Podle studie o archaických tvarech zachovaných díky výpravám bandeiras se tvary nalezené v mluvě informantů z vnitrozemí São Paula, Minas Gerais, Mato Grosso a Goiás shodují s tvary obsaženými v portugalských dokumentech ze sedmnáctého a osmnáctého století.¹⁴⁷ Studovaný dialekt má pro Chavese de Mela nejbližší ke kreolu, v němž se projevil více indiánský než africký vliv. Vzhledem ke kočovnému charakteru výprav bandeiras je pro něj tento dialekt zároveň vysvětlením podobnosti venkovské mluvy v různých částech Brazílie:

---

¹⁴⁴ „Ne, že by byl lékař nebo zdravotník zlý (...) člověk odtud tam totiž něco řekne a nedostane odpověď, protože mu nerozumí, co říká.“ Vilefortová, Mariza T. Costa. *Aspectos sintáticos do dialeto caipira na região de Morrinhos*. Diplomová práce, Universidade Federal de Goiás. Goiânia, 1985. s. 18-20. Ukázka rozhovoru uskutečněného Vilefortovou v příloze číslo 3.

¹⁴⁵ Rodriguesová. *O dialeto*. op. cit. s. 33.

¹⁴⁶ Mezi bandeiranty ovšem patří i ryzí indiáni, kteří mluvili jazykem tupi. Chaves de Melo. *A língua do Brasil*. op. cit. s. 42.

¹⁴⁷ Megale, Heitor, Toledo Neto, Sílvio de Almeida. *Traços de língua antiga conservados nas trilhas das bandeiras*. In: DIETRICH, Wolf, NOLL, Volker. *O português do Brasil*. Vervuert: Iberoamericana, 2004. s. 27-54.

„Z důvodů historického rázu jsem veden k domněnce, že se na náhorní plošině státu São Paulo utvořil dialekt typu tupi-kimbundo, který po následném intenzivním „poportugalštění“ dal vzniknout dialektu caipira (...). Tento dialekt caipira, díky výpravám bandeiras a pohybu populace, který předurčují, rozšířil svou zeměpisnou plochu, rozpustil se nebo se zředil dalšími elementy, a když dosáhl řeky São Francisco, dorazil až do severovýchodních pustin. Jedině to může, podle mého názoru, vysvětlit pozoruhodnou relativní jednotu naší lidové mluvy ve vnitrozemí.“¹⁴⁸

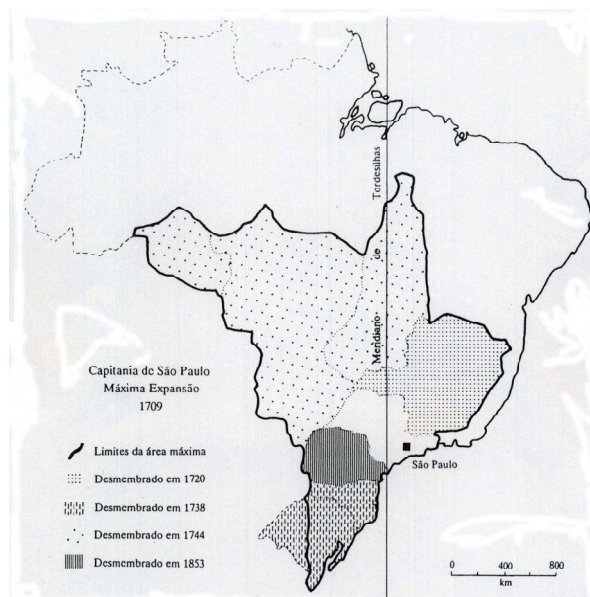
Chaves de Melo není jediný, kdo se zmiňuje o existenci dialektu mimo hranice státu São Paulo. Silva Neto a Candido zahrnují Minas Gerais, Mato Grosso, Goiás a Paraná (oblasti, do nichž pronikli obyvatelé saopaulského státu, především díky výpravám bandeiras) do území, ve kterých lze najít jeho rysy. Rodriguesová v sedmdesátých letech provedla výzkum v okrese Piracicaba, kde potvrdila užití dialektu s výraznými rysy odpovídajícími popisu Amarala z roku 1920. Vilefortová v roce 1985 potvrdila existenci dialektu v okrese Morrinhos ve státě Goiás. Castrová provedla v roce 2006 výzkum na základě lingvistických atlasů států Paraná a Minas Gerais a našla hlavní charakteristiky dialektu caipira v severní části prvního státu a v jižní části druhého.

Další lingvisté, kteří se tématem zabývali, v souladu se záznamy v lingvistických atlasech států Bahia a Sergipe došli k závěrům, že jedna z nejtýpčtějších charakteristik dialektu caipira - retroflexní /r/ - se projevuje na severovýchodě Brazílie. Tento rys byl údajně nalezen také v nepředpokládané oblasti - na severu státu Rio de Janeiro.¹⁴⁹

---

¹⁴⁸ „Por razões de ordem histórica, sou levado a supor que se constituiu no planalto central paulistano um dialeto crioulo de tipo tupi-quimbundo, o qual, intensamente lusitanizado posteriormente, deu o dialeto caipira (...). Esse dialeto caipira, em virtude das Bandeiras e dos movimentos de população que estas determinam, teve ampliada sua área geográfica, diluindo-se embora ou caldeando-se com elementos outros, e, atingindo o rio S. Francisco, chegou até os sertões do Nordeste. Só isto pode explicar, a meu ver, a notável unidade relativa da nossa linguagem popular do interior.“ Idem. s. 77.

¹⁴⁹ Castrová. *A resistência*. op. cit. s. 269.

MAPA 2: Kapitanát São Paulo ve své největší expanzi v roce 1709¹⁵⁰

3. Lingvistické aspekty dialektu caipira

Výchozí bod pro níže předložené lingvistické panorama dialektu caipira je gramatika Amadea Amarala z roku 1920. Bylo přihlíženo i k novějším studiím a charakteristiky, které jsou zmíněny, se podle svědectví jazykovědců stále vyskytují ve venkovských oblastech brazilských států specifikovaných v předešlé podkapitole. Je třeba pohlížet na výskyt těchto jevů jako na variabilní,¹⁵¹ tj. nejsou pravidlem a oscilují s jinými realizacemi. Zejména co se týče fonetické transkripce, z mnoha variant fonémů zaznamenaných vědci, kteří se dialektem zabývali, uvádím pouze tu nejběžnější. Fonetický přepis je uveden pouze v části o fonetice, v ostatních částech se jedná o grafický přepis výslovnosti po vzoru studovaných prací. Vzhledem k tomu, že se jedná o poměrně velké území, je jisté, že se dané jevy v jednotlivých oblastech budou objevovat v různých měřích. Jsou však pro studovaný dialekt příznačné.

3.1. Fonetika

Prozodie

Amaral popisuje prozodii dialektu v porovnání s evropskou portugálštinou následovně:

- Pomalé a stejnoměrné frázování
- Dlouhé trvání samohlásek, vzácný pád nepřízvučných samohlásek

¹⁵⁰ Idem. s. 31.

¹⁵¹ Vzpomeňme na heterogenitu jazyka, o níž pojednávala část první kapitoly.

- Více pauz ve skupinách slov

V těchto faktech vidí částečné vysvětlení rozdílného umístění zájmen v brazilské syntaxi: příklonná zájmena získávají v důsledku protahování samohlásek a pomalého rytmu větší prostor (v portugalské výslovnosti se nepřízvučná zájmena připojují ke slovům).

Samohlásky

- diftongizace přízvučných samohlásek před hláskami /s/ a /z/ na konci slova
např. [ˈmejs] (měsíc); [ˈlujs] (světlo)
  - nepřízvučná finální /e/ a /o/ v některých případech zachovávají svou neredukovanou hodnotu na rozdíl od jiných regionů (v Portugalsku proběhlo zvýšení nepřízvučných samohlásek kolem roku 1800¹⁵²)
např. [ˈlejte] (mléko); [ˈpɔvo] (lid)
- Pro nastínění relativity tohoto jevu jsou uvedeny příklady realizace nepřízvučných finálních samohlásek, které v okrese Piracicaba zaznamenala Rodriguesová: [ˈga:to:] (kocour), [paˈre:ðʁ] (stěna), ale také [duˈmĩgu] (neděle) nebo [ˈʃa:vi] (klíč).¹⁵³
- Předpřízvučné počáteční /e/ se vyslovuje jako nazalizované /ĩ/:
např. [ĩˈzame] (zkouška); [ĩˈzempɾu] (příklad)
  - Předpřízvučné /e/ se často realizuje jako /i/:
např. [piˈrigu] (nebezpečí); [miˈnino] (chlapec)
  - Předpřízvučné /o/ se vyslovuje jako /u/, především v infinitivech sloves s koncovkou „-ir“: např. [tuˈsi:] (kašlat); [kuˈziŋa] (kuchyně)
  - Předpřízvučné nazální /õ/ ve slovech s počáteční slabikou /com-/ nebo /con-/ se vyslovuje jako /u/:
např. [cumˈpadi] (kmostr); [cunˈversa] (rozhovor)
  - Diftong /aj/ se stahuje na /a/, především před palatálou /ʃ/:
např. [ˈbaʃu] (nizký); [ˈpaʃãw] (vášeň)
  - Diftong /ej/ se redukuje na /e/ před /r/, /ʃ/ a /ʒ/ a někdy také před /o/ a /a/:
např. [ˈʃe:ru] (vůně); [ˈpe:ʃe] (ryba); [ˈke:ʒu] (sýr); [ˈʃe:o] (plný); [ˈve:a] (žíla)
  - Diftong /ow/ se v některých případech stahuje na /o/:
např. [ˈoro] (zlato); [ˈfro:ʃu] (slaboch)
  - Nazální diftong /ẽj/ ve finální pozici se redukuje na /e/:
např. [ˈvja:ʒe] (cesta); [ˈvirʒe] (panna)¹⁵⁴

¹⁵² Teyssier. *História*. op. cit. s. 57.

¹⁵³ Rodriguesová. *O dialeto*. op. cit. s. 144, 150, 151.

- Nazální diftong /õw̃/ se redukuje na nazální vokál /ũ/ v předložce „com“ v případě, že následuje souhláska. V některých případech dochází k změně na /o/:
např. [kũvo'se] (s tebou); [ko'eli] (s ním)
Stejný diftong se v jednoslabičných slovech „bom“ (dobrý), „tom“ (tón) nebo „som“ (zvuk) mění na /ãw̃/: [ˈbãw̃]; [ˈsãw̃], [ˈtãw̃].

Souhlásky

Kromě zvláštních a ojedinělých fonetických realizací uvádějí autoři následující jevy charakteristické pro dialekt:

- Retroflexní vibranta /r/ (značím jako [r]), v Brazílii výhradně známá jako „r caipira“, je pro dialekt zřejmě nejcharakterističtější a již se stala stereotypem ve smyslu, který mu přiřkládají Chambers a Trudghill, jak bylo vysvětleno v první kapitole této práce. Amadeu Amaral píše: „Pro sluch se toto *r* caipira dosti podobá anglickému postvokalickeému *r*. Je to velmi pravděpodobně stejné mírné *r* domorodců. Ti neměli silné nebo nebo vibrující *rr* (...).“¹⁵⁵ Toto /r/ bylo zaznamenáno ve všech oblastech vlivu saopaulských výprav bandeiras. Je vyslovováno zejména v implozivní pozici, ale i v intervokalicke pozici (kde dochází k oscilaci s jednokmitovou vibrantom /r/). Z vlastní zkušenosti mohu potvrdit, že tato výslovnost je ve vnitrozemí státu São Paulo naprosto běžná i ve městech a to i v kultivované mluvě vyšších vrstev.
např.: [ˈporta] (dveře); [ĩ'terjor] (vnitrozemí); [a'rara] (papoušek arara).
- /g/ se před semivokálem /w/ často vokalizuje na /u/: např. [ˈawua] (voda)
- Palatály /j/ a /ʒ/ se někdy vyslovují jako /tʃ/ a /dʒ/, jako je tomu v některých portugalských dialektech a bývalo ve staré portugalštině:
např. [ˈtʃave] (klíč); [ˈdʒente] (my; lidé)
- Palatální laterála /λ/ vokalizuje na /i/: např. [ˈmuier] (žena)
- Někdy dochází k betacismu:
např. [ba'sora] (koště); [ˈbamu] (jdeme)
- Téměř vždy dochází k pádu /d/ v souhláskové skupině /nd/:
např. [ˈkwanu] (kdy)

¹⁵⁴ Výraz „virgem“ (ve smyslu panna Marie) má dnes v hovorové brazilské portugalštině mnoho redukováných podob, např. [ˈvi:] jen [ˈi:i].

¹⁵⁵ “Para o ouvido, este *r* caipira assemelha-se bastante ao *r* inglês post-vocálico. É, muito provavelmente, o mesmo *r* brando dos autóctones. Estes não possuem o *rr* forte ou vibrante, (...)” Amaral. *O Dialeto*. op. cit. s. 48.

- Velmi často dochází k rotacismu - záměny hlásky /l/ za /r/. Rotacismus je dalším z výrazných charakteristik dialektu:
např. [ˈcraru] (jasný); [ˈarma] (duše); [ˈmir] (tisíc)
Ve finální pozici často po záměně /l/ za /r/ dochází k pádu finální hlásky:
např. [ˈso:] (slunce); [ˈme:] (med)
- /r/ a /s/ na konci slova často mizí, přičemž předchozí samohláska se prodlužuje. V jednoslabičných slovech tyto hlásky většinou zůstávají zachovány.
např. [ˈfala:] (mluvit); [ˈmuie:] (žena)
- Dochází k metatezi, kdy /r/ mění svou pozici ve slabice:
Např. [ˈpruke] (proč; protože); [pruˈkawza] (protože; kvůli)¹⁵⁶
- Objevují se např. tvary [ˈdispojs] (potom) nebo [ˈfrujs] (ovoce), které jsou s největší pravděpodobností zastaralé, ale je možné, že se jedná o epenteze.
- Předposlední slabiky v některých mnohoslabičných slovech inklinují k pádu:
např. [ˈkoska] (lechtání); [hiˈdicu] (směšný)
- Často dochází k protezi: např. [aˈlembra:] (pamatovat)

3.2. Morfologie

- Druhá osoba singuláru se používá s tvary třetí osoby singuláru:
např. *tu fala* (ty mluvíš)
- Druhá osoba plurálu se podle Amarala občas objevovala ve tvarech rozkazovacího způsobu. Jedná o archaismus: např. *cumei* (jezte)
- Množné číslo první osoby ztrácí koncovku /s/:
např. *bamo* (jdeme); *queremo* (chceme)
- V jednoduchém minulém čase indikativu sloves na /-ar/ se přízvukně /a/ mění na /e/:
např. *andemo* (šli jsme); *cantemo* (zpívali jsme)
- Budoucí čas indikativu je vyjadřován tvary prezentu: např. *eu faço* (já (to) udělám).
Některé tvary budoucího času se zachovaly pro vyjádření nejistoty:
např. *Será verdade?* (Opravdu?)
- Podmiňovací čas je, stejně jako mnohdy v evropské portugalštině, vyjadřován tvary imperfekta: např. *eu falava tudo* (řekl bych všechno)
- Mezi nejčastěji používané zájmenné tvary patří: *eu, a gente, nós, você*¹⁵⁷ a *vocêis*

¹⁵⁶ Také se často vyskytuje tvar *pregunta* (otázka), který však může být archaismus.

¹⁵⁷ *Você* (ty) má mnoho realizací: *vacê, vancê, vossuncê, vassuncê, mecê, ocê, cê*.

- Plurální sufix /s/ je v nominálním syntagmatu zachován pouze v řídicím členu, stejně jako v ostatních hovorových variantách brazilské portugalštiny, jak bylo vysvětleno v druhé kapitole: např. *os meu fiu* (moje děti)
- Při stupňování adjektiv často dochází k substituci syntetických tvarů analytickými: např. *mais grande* (větší), *mais bõo* (lepší); nebo i sloučení syntetického tvaru s analytickým: *mais mió* (lepší)
- Přídavné jméno a přičestí minulé se často objevují bez shody v rodě: např. *essas coisa escritu* (tyto psané věci)

3.3. Syntax

Většina níže uvedených charakteristik je běžných nejen pro dialekt caipira, ale i další varianty brazilské hovorové portugalštiny:

- Substantiva jsou často používána bez členu: např. *Mãe é muito bunita*. (Matka je moc hezká.)
- S hromadnými podstatnými jmény „gente“ (lidi) a „família“ (rodina) se mnohokrát pojí sloveso ve třetí osobě plurálu: např. *Família são tudo*. (Rodina je vše.)
- Je obvyklé použití tvaru zájmena *mim* s osobním infinitivem, jak bylo vysvětleno již ve druhé kapitole v části zabývající se dnešní hovorovou brazilskou portugalštinou. např. *p'ra mim fazé* (abych udělal)
- Zájmena *ele* a *ela* (on a ona) zastupují zájmena předmětová přízvučná: např. *Levei ele*. (Odnesl jsem ho.); *Chamei elas*. (Zavolal jsem je.)
Zájmena předmětová nepřízvučná jsou nahrazována spojením předložky *para* + *ele*, *ela*: Např. *Disse p'ra ele*. (Řekl jsem mu (to).)
Zájmeno *lhe* se používá jen ve významu tykaní a vykání: např. *Eu já le falei*. (Už jsem vám/ti (to) říkal.)
- Sloveso *ter* (mít) se používá v neosobním významu, což je společné pro celou Brazílii, jak již bylo zmíněno v druhé kapitole: např. *Tem home qui qué dimais*. (Jsou lidé, kteří chtějí příliš.)
- Sloveso *chamar* je používáno ve smyslu „označit“ vždy s předložkou *de*: např. *Chamava ele de ladrão*. (Nazýval jsem ho zlodějem.)
- Vedlejší věta vztahná je vždy uvozena spojkou *que*:

Např. *A casa que eu morei.* (Dům, v němž jsem bydlel.)

- Používá se dvojitý zápor: např. *Ninguém num viu.* (Nikdo (to) neviděl.)
- Je běžné opakované použití zápornky *não* po slovese: např. *não quero não* (nechci)
- Předložka *em* bývá užívána se slovesy pohybu: např. *Eu fui em casa.* (Šel jsem domů.)
- Předložka *em* při udání časového údaje mizí: např. *Quinta ele vem.* (Ve čtvrtek přijde.)
- V účelových větách se hojně používá spojení *por amor de*, ze kterého fonetickými změnami vzniklo *pramódi* nebo *promódi*:
např. *Bamu no correio promódi pegá carta.* (Jdeme na poštu, abychom vyzvedli dopis.)

3.4. Lexikum

Amadeu Amaral do své knihy o dialektu caipira zahrnul obsáhlý slovník výrazů, které mezi zkoumanými venkovany zaznamenal. Shromáždil 1675 hesel. U některých uvádí pravděpodobný etymologický původ a u některých různé výslovnostní varianty. Významy, které jim přikládá, jsou ty, které caipirové používají, proto slovník obsahuje slova pro portugalštinu běžná, ale s rozdílným významem. Autor připisuje vznik tohoto souboru slov především třem zdrojům – jazyku tupi¹⁵⁸, kterým mluvili domorodí indiáni, portugalštině šestnáctého století a vlastnímu tvoření dialektu. Dialekt nepřevzal mnoho slov z cizích jazyků, kromě španělštiny, přičemž největší část z těchto výpůjček přinesli obyvatelé státu Rio Grande do Sul. Slova afrického původu, která se v dialektu vyskytují, jsou podle autora společná pro celou zemi i pro Portugalsko a africký vliv se projevil pouze ve fonetice.¹⁵⁹

Co se týče portugalštiny ze šestnáctého století, její prvky „se neomezuji na lexikum. Celý dialekt je jimi prostoupený, od fonetiky až po syntax.“¹⁶⁰ Rozlišuje archaismy smyslové, např. *reinar* (dovádět); archaismy útvarové, např. *premero* (první); a archaismy útvarové i smyslové, např. *contia* (množství).

Slova indiánského původu jsou ve slovníku nejčastější, což vysvětluje dějinná formace státu a dlouhodobé užívání jazyka *língua geral* v dané oblasti. Mnoho z těchto slov (toponym, názvů fauny a flory, přírodních úkazů, předmětů, nemocí, jídel či zvyků a mytologie) tvoří slovník brazilské portugalštiny obecně a je otázkou, zda některé z těchto výrazů byly rozšířeny ze státu São Paulo.

¹⁵⁸ Zřejmě se také jednalo o jazyk *língua geral* z důvodů, které byly předloženy v druhé kapitole.

¹⁵⁹ Amaral. *O dialeto.* op. cit. s. 64.

¹⁶⁰ “*não se limitam ao léxico. Todo o dialeto está impregnado deles, desde a fonética até a sintaxe.*” Idem. s. 55.

ZÁVĚR

Již bylo zmíněno, že Amaral v roce 1920 předpověděl blížký zánik dialektu caipira. Samou kulturu caipirů předurčil ke zmizení Candido v roce 1964. S přihlédnutím k modernizaci Brazílie, intenzivní vnitřní migrací obyvatel a stále se zvyšujícímu vlivu rádia a televize se i Chaves de Melo vyjádřil následovně: „(...) je velmi pravděpodobné, že v nerovném souboji mezi pudem sebezáchovy a civilizujícím proudem caipira zmizí ve více méně dálné budoucnosti.“¹⁶¹

Dialekt vzbudil pozornost mnoha vědců a byly o něm provedeny studie, které ukázaly, že tak docela nezanikl. V lingvistických atlasech státu Minas Gerais a Paraná z let 1977 a 1994 byly nalezeny charakteristiky tohoto dialektu. V roce 1974 Rodriguesová potvrdila přítomnost dialektu popsaného Amaralem v saopaulském okrese Piracicaba. V roce 1985 se Vilefortová přesvědčila o existenci varianty tohoto dialektu ve státě Goiás. Je třeba uskutečnit další výzkumy, aby byly potvrzeny domněnky o existenci tohoto dialektu v současnosti, ale vše nasvědčuje tomu, že jsou pravdivé. Je jisté, že mnoho z charakteristik dialektu caipira je společných většině hovorových variant brazilské portugalštiny, jak bylo v této práci ukázáno. V historickém vývoji země, který byl nastíněn, můžeme najít fakta, která mohla podobnost mnohých variant brazilské portugalštiny zapříčinit.

Nejpříznačnější jazykové rysy dialektu caipira odlišující ho od ostatních variant (hlavně rotacismus a retroflexní /r/) jsou Brazilcům dobře známé. Média, která měla přinést pokrok a zlepšit jazyk lidových vrstev, přijala dialekt caipira s otevřenou náručí. Objevuje se v telenovelách a filmech¹⁶² a graficky přepsaný v některých druzích tisku. V rádiích hrají folklorní písně typické pro brazilský venkov, nazvané „viola caipira“, jejichž interpreti nesou známky tohoto dialektu.¹⁶³ Caipirové se stěhují do měst, ale svou kulturu si přinášejí s sebou. Sdružují se při nejrůznějších příležitostech, čímž si uchovávají svou mluvu a rodině na venkov občas přivezou nové výrazy z města, které na druhou stranu na jejich jazyk působí. Vitalita dialektu caipira a brazilské hovorové portugalštiny, především v lidových vrstvách, se zdá být větší, než předpokládali někteří učenci.

---

¹⁶¹ „(...) é muito provável que na luta desigual travada entre o seu instinto de conservação e a corrente civilizadora, venha o caipira a desaparecer em futuro mais ou menos longínquo.“ Chaves de Melo. *A língua do Brasil*. op. cit. s. 70-71.

¹⁶² Nejznámější je herec Amácio Mazzarope, který ztvárňuje postavu *Jeca Tatu* – caipiru vytvořeného spisovatelem Monteirom Lobatem. Jazyk caipirů je velmi věrně zachycen ve zfilmovaných verzích knih Guimarãese Rosy.

¹⁶³ Například dvojice interpretů Pena Branca e Xavantinho. V televizním vysílání mají tradiční regionální pěvci také prostor, hlavně v nedělním pořadu kanálu TV Cultura, který moderuje Inezita Barroso, zástupkyně kultivovaných caipirů.

Největším faktorem ovlivňujícím „nesprávnost“ brazilského jazyka je stále pokulhávající školství. Nejedná se pouze o nedostatek a nedostupnost škol, ale také o přístup učitelů k žákům, kteří do tříd přinášejí lidovou mluvu, jež je pro ně mateřštinou. Někteří jazykovědci neváhají tvrdit, že dnešní učitel portugalštiny v Brazílii není profesor mateřského jazyka *stricto sensu*, protože se své žáky snaží vyškolit podle norem, které v převážné části nepatří do jazykového systému jejich rodných dialektů. Také se staví proti předsudkům, které hodnotí studentské projevy jako „jazykově nedostatečné.“

„Pokud dnešní studenti především v psané komunikaci neovládají normu idealizovanou a vlastní částem dominantní kultury, perfektně ovládají normu své společenské skupiny, v případě, že předávají sdělení o tématech nebo látkách, které znají a o které se zajímají. (...) neovládají svévolně idealizovanou a vnucenou normu (...).“¹⁶⁴

Rozmanitost brazilské portugalštiny je fakt, ze kterého by se při výuce tohoto jazyka mělo vycházet. V prvních letech výuky by měla být jazyková heterogenita určitých komunit respektována a kultivována, nejen proto, aby studenti rozvinuly své vyjadřovací schopnosti, ale také proto, aby nebyly vytvářeny blokace, které v budoucnu znesnadní nejen psanou, ale orální i komunikaci daných lidí. Přinejmenším učitelé základních škol by se jazykových předsudků kategorizujících mluvu žáků jako špatnou nebo správnou měli vyvarovat. Přitom ale ti, kteří zastávají tento názor, zatím nemají vědecké podklady, podle kterých by mohli vycházet při pedagogické práci přínosné pro studenta i pro portugalský jazyk v jeho historické rozmanitosti.¹⁶⁵

Některé brazilské jazykové varianty mluvčí standardního jazyka znevažují, zesměšňují a pohrdají jimi. Tato práce se však snažila objasnit, že odchylky od normy, které se vyskytují v těchto variantách, jsou výsledky vývojového procesu vlastního všem jazykům, nebo naopak zbytky zastaralých norem a jsou podmíněny historickým vývojem země. Dialektická různost brazilské portugalštiny by měla být přijata, aby nenastávali situace znevýhodňující určité společenské skupiny. Ačkoliv existuje mnoho Brazilců bez pozemků, bez přístřeší, bez vzdělání, bez práce nebo beze zdraví, neexistuje ani jeden bez jazyka.

---

¹⁶⁴ „Se os estudantes de hoje não dominam a norma idealizada e própria a segmentos da cultura dominante sobretudo na comunicação escrita, dominam eles perfeitamente a norma do seu grupo social, desde que transmitam mensagens sobre temas ou assuntos que conhecem e pelos quais se interessam. (...) não dominam a norma idealizada arbitrariamente e imposta (...).“ Silvová, Rosa Virgínia. Dizem que vai mal o vernáculo no Brasil. In: *Diversidade do Português do Brasil*. Salvador: Centro Editorial e Didático da UFBA, 1988. s. 221.

¹⁶⁵ Idem. s. 219.

BIBLIOGRAFIE

AGUILERA, Vandarsi de Andrade [et alii]. *A Geolinguística no Brasil*. Londrina: Editora UEL, 1998.

ALVAR, Manuel. *Estructuralismo, geográfica lingüística y dialectología actual*. Madrid: Editorial Gredos, 1973.

AMARAL, Amadeu. 1920. *O dialeto caipira: gramática, vocabulário*. 4ª ed., São Paulo: HUCITEC/INL – MEC, 1982.

ANCHIETA, José de. *Arte da gramática da língua mais usada na costa do Brasil*. São Paulo: Edições Loyola. 1990.

BAGNO, Marcos. *Preconceito lingüístico*. São Paulo: Edições Loyola, 1999.

BĚLIČ, Jaromír: *Nástin české dialektologie*, Státní pedagogické nakladatelství, Praha: 1972.

BRANDÃO, Sílvia Figueiredo, *A geografia lingüística no Brasil*. São Paulo: Editora Ática, 1991.

CANDIDO, Antonio. *Parceiros do Rio Bonito: Estudo sobre o caipira paulista e a transformação dos seus meios de vida*. São Paulo: Livraria duas cidades, 1971.

CARUSO, Pedro. *Atlas Lingüístico do Estado de São Paulo: questionário*. Assis: Instituto de Letras, História e Psicologia – UNESP/Prefeitura Municipal de Assis, 1983.

CASTRO, Vandarsi. *A resistencia de traços do dialeto caipira : estudo com base em atlas linguísticos regionais brasileiros*. Doktorská práce, Universidade Estadual de Campinas. 2006. Dostupné na <http://www.bibliotecadigital.unicamp.br/document/?code=vtls000430167>

COSERIU, Eugenio. *Homem e a sua linguagem*. Přel. Carlos Alberto da Fonseca a Mário Ferreira. Rio de Janeiro: Presença; São Paulo: Universidade de São Paulo, 1982.

CUNHA, Celso, CINTRA, Lindley. *Nova gramática do português contemporâneo*. Rio de Janeiro: Editora Nova Fronteira, 1985.

ČERNÝ, Jiří. *Dějiny lingvistiky II. Strukturální, generativní a stratifikační jazykověda*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986.

DIETRICH, Wolf, NOLL, Volker. *O português do Brasil*. Vervuert: Iberoamericana, 2004.

FERREIRA, Carlota [et alii]. *Diversidade do Português do Brasil*. Salvador: Centro Editorial e Didático da UFBA, 1988.

GÂNDAVO, Pêro de Magalhães, *Tratado da Terra do Brasil*. 1576. Dostupné na:
<http://www.gutenberg.org/ebooks/28122>

GUY, Gregory. *As comunidades de fala: fronteiras internas e externas*. ABRALIN, 2001. Dostupné na http://sw.npd.ufsc.br/abralin/anais_con2int_conf02.pdf

HAGÈGE, Claude, *Člověk a řeč. Lingvistický příspěvek k humanitním vědám*, přel. Milada Hanáková. Karolinum, Praha 1998.

HOLANDA, Sérgio Buarque de. *Raízes do Brasil*. São Paulo: Editora Schwarcz, 1995.

HOUAISS, Antônio. *Dicionário eletrônico Houaiss da língua portuguesa*. Versão 1.0. Rio de Janeiro: Editora Objetiva, 2011.

CHAMBERS, J. K. a TRUDGILL, Peter: *Dialectology*. Cambridge University Press, Cambridge: 1980.

CHAVES DE MELO, Gladstone. *A língua do Brasil*. Rio de Janeiro. Padrão, 1981.

ILARI, Rodolfo, BASSO, Renato. *O português da gente*. São Paulo: Editora Contexto, 2006.

JINDROVÁ, Jaroslava PhDr., MLÝNKOVÁ, Ludmila PhDr., SCHALKOVÁ, Eva Mrg.
Portugalština. Praha: Leda, 2008.

LABOV, William. *Padrões sociolingüísticos*. Přel. Marcos Bagno, Maria Marta Pereira
Scherre a Caroline R. Cardoso. São Paulo: Parábola Editorial, 2008.

LABOV, William. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press,
1972.

LIMA SOBRINHO, Barbosa. *A língua portuguesa e a unidade do Brasil*. Rio de Janeiro: José
Olimpio editora, 1977.

MARIANI, Bethania. *Colonização Lingüística*. Campinas: Pontes, 2004.

MATHESIUS, Vilém. *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon, 1982.

MATTOSO CÂMARA JR., J. *Introdução às línguas indígenas brasileiras*. Rio de Janeiro:
Ao livro Técnico, 1977.

NASCENTES, Antenor. *Bases para Elaboração do Atlas Linguístico do Brasil*. Ministério da
Educação e Cultura: Casa de Rui Barbosa, 1958.

NASCENTES, Antenor. *O linguajar carioca*. Rio de Janeiro: Organização Simões, 1953.

RIBEIRO, Darcy. *O povo brasileiro*. São Paulo: Companhia das Letras, 1995.

RIBEIRO, João. *A língua nacional e outros estudos linguísticos*. Petrópolis: Editora Vozes,
1979.

RODRIGUES, Ada Natal. *O dialeto caipira na região de Piracicaba*. São Paulo: Editora
Ática, 1974.

SAMPAIO, Teodoro. *O tupi na geografia nacional*. São Paulo: Editora nacional, 1987.

SAUSSURE, Ferdinand de: *Kurz obecné lingvistiky*. Přel. František Čermák. Praha: Academia, 1996.

SILVA NETO, Serafim da. *Introdução ao Estudo da Língua Portuguesa*. Rio de Janeiro: Presença, 1977.

SILVA NETO, Serafim. *Guia para estudos dialectológicos*. São Paulo: Livraria Virtual Incunábulo, 1955.

SOUZA, Maurício. *Chico Bento, číslo 1*. São Paulo: Editora Abril, 1982

TARALLO, Fernando. *A pesquisa socio-lingüística*. São Paulo: Editora Ática, 2005.

TEYSSIER, Paul. *História da língua portuguesa*. Lisboa: Livraria Sá da Costa Editora, 2002.

VIEIRA, António. *Sermões*. Lisboa: Editores reunido/ R.B.A. Editores, 1994.

VILEFORT, Mariza T. Costa. *Aspectos sintáticos do dialeto caipira na região de Morrinhos*. Diplomová práce, Universidade Federal de Goiás. Goiânia, 1985.

WEINREICH, Uriel. *Is a structural dialectology possible?*. Dostupné na <http://www.ling.ohio-state.edu/~ddurian/AWAC/weinreich%201954.pdf>

WEINREICH, Uriel; LABOV, William; HERZOG, Marvin I. *Fundamentos empíricos para uma teoria da mudança lingüística*. Přel. Marcos Bagno. São Paulo: Parábola Editorial, 2006.